

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՐՁՆԿԱՆ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐՁՆԿԱՆ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ

Թուրքերը քաղաքական հորիզոնում երևալու առաջին տարիներից ի վեր իրենց դրսևորել էին որպես ռազմատենչ, մարտունակ ժողովուրդ:

13-րդ դարի կեսերից սկսած նրանք արագորեն նվաճեցին Համարյա բոլոր այն երկրները, որոնք իրենցից առաջ գրավել էին արաբները:

Արաբական հզոր Աբասյան խալիֆայության ավերակների վրա այժմ տակավ առ տակավ երևում էր օսմանցի թուրքը:

Թուրքերը 14-րդ դարում խուժեցին Եվրոպա, 15-րդ դարում՝ նախկին Բյուզանդական կայսրության տարածքում, հաստատեցին հզոր պետություն՝ իրենց անցած ճանապարհին ոչնչացնելով նախընթաց հազարամյակում քրիստոնյաների ստեղծած մշակույթի նկատելի մասը:

Թուրքերի աշխարհակալական նվաճումները, որ սկիզբ էին առել սուլթան Մուրադ I-ի օրով, 14-րդ դարի կեսերից, երբ այդ սուլթանը գրավեց Ադրիանապոլիսը, Սալոնիկը, Շուսլեն և այլ քաղաքներ, սրբընթաց արագությամբ շարունակվեցին հաջորդ սուլթաններ Բայազիդ I-ի, Մեհմեդ I Չելեբիի, Մուրադ II-ի օրոք, և իրենց զագաթնակետին հասան Մուհամմեդ II Ֆաթիհի ժամանակ, որն իր զահակալությունից ընդամենը երկու տարի անց՝ 1453 թ., գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը՝ անակրնկալի առաջ կանգնեցնելով քրիստոնյա աշխարհին:

Հետագա սուլթանները, շարունակեցին իրենց ասպատակությունները: Նրանք ընդարձակեցին Ֆաթիհի գրաված տարածությունները՝

ընդգրկելով Բալկանյան ամբողջ թերակղզին, Արևմտյան Ասիայից հասնելով մինչև Եգիպտոս: Նրանք մտան Ավստրիա, մի քանի անգամ պաշարեցին Վիեննան:

Բավական է վերցնել Թուրքիայի պատմության որևէ դասագիրք և թերթել այդ մի քանի դարերին վերաբերող էջերը՝ բոլորն էլ զարդարված պոռոտ նկարներով՝ հաղթական յաթաղանը ձեռքներին, սպիտակ ձիերի վրա նստած սրբնթաց արշավող սուլթաններ, զինվորներ, զրավված երկրները հրի ու ծխի մեջ կորած ներկայացնող համայնապատկերներ, բերդերի, ամրոցների վրա ծածանվող թուրքական դրոշներ՝ զարդարված մահիկով ու աստղով:

Այս բոլորն իրական էին: Բայց նույն այդ Վիեննայի տակ, 1683 թ. թուրքական բանակի կրած խոշոր պարտությունից հետո բախտը երես թեքեց թուրքերից, Օսմանյան կայսրության աստղը սկսեց աղոտանալ, մահիկը սեղմվեց, փոքրացրեց իր կլափի մեջ վերցրած տարածությունը: Կանգ առավ առաջխաղացման թափը, որ սուլթաններին թվացել էր նախախնամություն տնօրինությունը:

Իսկ 18-րդ դարում թուրքական բանակների անպարտելիության առասպելը տեղի տվեց, երբ դեմ առ դեմ կանգնեցին Ռուսաստանի հետ:

Սկսվեց պարտությունների մի շարան, որի առաջին ամփոփումը եղավ 1699 թ. Կարլովիցի պայմանագիրը: Թուրքերը Ավստրիային զիջեցին Հունգարիան, Ռուսաստանին՝ Ազովյան երկրամասը, իսկ Վենետիկի դքսությունը՝ Պելեպոնեսը:

1774 թ. Քյուչուկ-Կայնարջի հաշտությամբ Թուրքիան հարկադրված եղավ Ռուսաստանին զիջել Սև ծովի հյուսիսային ափամերձ որոշ տարածքներ, ներառյալ Ղրիմը:

Հիմա Թուրքիան հարձակողական վիճակից անցել էր պաշտպանողականի. պաշտպանություն մի կողմից արտաքին թշնամի պետություններից, մյուս կողմից՝ իր տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ներքին ապստամբություններից, ժողովուրդներ, որոնք ժամանակը հասած էին համարում թոթափելու իրենց վրից թուրքական բռնապետության դարավոր լուծը:

Ունդիրը բարդ կերպարանք էր ստանում նրանով, որ վերջիններիս պաշտպանությամբ հանդես էին գալիս երկու հզոր պետություններ՝ Ռուսաստանն ու Ավստրիան:

1804 թ. սկսվում է սերբերի ապստամբությունը, 1821 թ.՝ հույների: 1829 թ. Ազրիանապոլսի հաշտությամբ Հունաստանը ստանում է ինքնավարություն, իսկ Սերբիան՝ կիսանկախ վիճակ:

Գարասկզբին ուուսական արծիվն արդեն սավառնում էր ղեպի հարավ, իր թևերի տակ առնում Կովկասի մի մասը, գրավում Վրաստանը, իսկ 1826—1828 թթ. ոուս-պարսկական պատերազմով Արևելյան Հայաստանի զգալի մասն ազատագրվում է պարսկական դաժան տիրակալությունից, և մտնում Ռուսաստանի կազմի մեջ՝ մեծ հույսեր ներշնչելով արևմտահայությունը:

Թուրքիայի աշխարհագրական քարտեզի վրա կատարված վերոհիշյալ փոփոխությունները չէին կարող իրենց անդրադարձը չունենալ ներքին կյանքի վրա, մասնավորապես հպատակ Հայ ժողովրդի, որը ղեռ շարունակում էր տնքալ բազմապիսի հարկերի, կոտորածի ու թալանի սարսափի տակ: Հայ գյուղացին աշխատում էր օրնիրուն, արդյունքը հանձնում տիրապետողներին:

Քաղաքներում արհեստները հիմնականում հայերի ձեռքին էին: Անհատ արհեստավորների՝ ղերձակների, ատաղձագործների, երկաթագործների, պղնձագործների, ոսկերիչների կողքին՝ Կարինում, Երզրնկայում, Կեսարիայում, Արաբկիրում առաջ էին եկել տնայնագործական արհեստանոցներ, որոնց պատրաստած գործվածքեղենը, պղնձամանները, ոսկերչական իրերը ոչ միայն գնահատվել են երկրի ներսում, այլև արտահանվել արտասահման:

Երզնկայում արհեստների մեծ մասի հայերի ձեռքին գտնվելն է ցույց տալիս մասնագիտությունների, տարբեր արհեստների հետ կապված ազգանունների լայն տարածումը՝ Ղալայջոնք, Թերզոնք, Ղույումճոնք, Ղազանջոնք և այլն:

Իսկ առևտուրը: Այդ մասին Կ. Մարքսը գրել է. «Ուկրեն են Թուրքիայի առևտրականները. համենայնդեպս ոչ թուրքերը: Երբ ղեռ սրանք նախնական նոմատների կենցաղով էին ապրում, առևտուր անելու նրանց եղանակը քարվան կտրելն էր, հիմա այնտեղ, որտեղ փոքր ինչ քաղաքակրթվել են, նրանց առևտրի եղանակը կամայական ու ճնշիչ հարկահանությունն է: Ծովային մեծ նավահանգիստներում տեղավորված հույները, հայերը, սլավոններն ու ֆրանկները իրենց ձեռքն էին հավաքել ամբողջ առևտուրը»¹:

Ուճճված արտաքին պատերազմների մեջ, միմյանց հաջորդող պարտություններից գլուխը կորցրած պետությունն ի վիճակի չէր սեփական երկիրը ղեկավարել կենտրոնաձիգ ուժով: 18-րդ դարի վերջերից ինքնիշխան գործում էին թուրք և քուրդ ղերբեյները, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել տեղական իշխանությունների լիազորությունները: Նրանք էին ժողովրդից զանձում հարկերը, տալիս

1

К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, стр. 391-392.

պետութեան բաժինը, մեծ մասը պահում իրենց, վայելում զեխ ու սանձարձակ կյանք:

Սուլթան Մահմուդ II-ին հաջողվել էր 1826 թվականին վերջապես երկիրը ազատել ենիչերիների տիրակալութունից, արմատախիլ անել համաժողովրդական և պետական այդ չարիքը, սակայն շատ բան չէր փոխվել: Գավառում ենիչերիներին փոխարինել էին դերեբեյները:

Չդիմանալով դերեբեյների կամայականութուններին, զավառի Հայ իշխողների վերջին ներկայացուցիչները՝ ամիրաները, որոնց միջոցով էր կառավարութունը հարկերը գանձում, իրենց գործունեությունն ասպարեզը տեղափոխել էին մայրաքաղաք:

2. ԿՅԱՆՔԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Հայ ժողովուրդը թուրքական բարբարոսական լծի տակ ապրելու ամբողջ ժամանակաընթացքում թվական տեսակետից տասնապատիկ փոքրացել էր: 50.000–100.000 Հայ բնակչություն ունեցող գավառներում այժմ հազիվ մի քանի հազար հայեր էին ապրում: Ամենուր հայերի տներին, դարավոր սեփականութունը եղող հողերին տիրացել էին թուրքերն ու քրդերը, որոնց բնական աճն էլ, իսլամական կրոնի քաջալերանքով, մրցանշային էր աշխարհում:

Թուրքիայի հայաբնակ նահանգները, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը, 19-րդ դարի սկզբներին բաժանված էին փաշայութունների՝ էրզրումի, Բայազետի, Կարսի, Ախալցխայի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Ադանայի և այլն:

Դերջանը, Երզնկան, Կամախը ընկնում էին էրզրումի փաշայության սահմանի մեջ: Այս բոլոր սանջակները կառավարող սերասեկեր փաշայի կենտրոնատեղին էրզրումն էր (Կարին): Երզնկան առանձնակի դեր և նշանակություն ձեռք բերեց հատկապես այն ժամանակ, երբ 1885 թվականից ի վեր դարձավ թուրքական 4-րդ բանակի կենտրոնատեղին: Այստեղ էին տեղակայված բանակի գլխավոր հրամանատարի գորակայանը, սպայակույտը, հետևազորի, հրետանավորների և հեծելազորայինների գորանոցները, զինապահեստները, զինվորական միջնակարգ դպրոցը և այլն:

Մեր աշխատութեան նախորդ գլուխներից մեկում խոսել ենք Հայերից գանձվող օրինական և ապօրինի հարկերի մասին: Այդ հարկերը գնալով ավելի ու ավելի անտանելի չափերի էին հասել 19-րդ դարի սկզբներին: Օրինակ, կրկնապատկվել էր աշարը, որ գանձվում էր հողից ստացվող եկամտի դիմաց: Առաջ գանձվում էր եկամտի տասը

տոկոսը, իսկ այժմ՝ քսան: Չնայած քրիստոնյաները աչարը տալիս էին կրկնակի անգամ ավելի, քան մուսուլմանները, նրանք վճարում էին նաև հատուկ հարկ այն բանի համար, որ քրիստոնյա էին... Այս հարկը սկզբում գանձվել է ըստ ամեն մի գերդաստանի, տնի, սակայն հետագայում՝ ըստ ամեն մի չափահաս արական անձի: Տարբեր փաշայութուններում տարբեր չափեր էին սահմանված գլխահարկ կոչվող այս տուրքի համար, որ ընդհանուր առմամբ գանձվում էր հնչուն փողով: Տարեցտարի բարձրացվում էր վճարվելիք գումարի չափը: Այսպես, եթե 1815 թ. ամեն մի արական չնչից գանձվել է 16 դուրուչ, 1834 թվականին այն հասել է 60 դուրուչի:

Շարունակվում էր դեռ տուրքերից ամենասարսափելին՝ մանկաժողովը: 18-րդ դարում մասամբ վերացել էր բարբարոսական այդ օրենքը, բայց ահա սուլթան Մահմուդ II-ը, որին հաջողվել էր վերացնել ենիչերիութունը, վերակենդանացրել է մանկաժողովի հարկը, նրան տալով ուրիշ բովանդակություն: Եթե առաջ մանուկներ էին ժողովում և նրանց տալով կրոնական մոլեռանդ դաստիարակություն, պատրաստում էին ենիչերիական զորագնդեր, ապա այժմ մանկաժողովով հավաքում էին բազմահազար պատանիների, նրանց տեղափոխում էին մայրաքաղաք, ստրկական պայմաններում աշխատեցնում Իփլիկ խան կոչվող նավաշինարանում:

Մանկահավաքը կատարվել է անհամեմատ ավելի դժվարութուններով, քանի որ չատերը նախընտրել են իրենց կյանքի գնով թաքցնել երեխաներին, չհանձնել: Դրա համար էլ այդ հավաքին հաճախ մասնակցել են հարյուրավոր զինվորներ, անհնազանդներին, չենթարկվողներին պատժել սպանություններով:

1832 թ. Կարինից, Սեբաստիայից, Երզնկայից և մյուս վայրերից հավաքել են 6000 հայ պատանիների և ուղարկել են Իփլիկ խան՝ աշխատելու: Թե այնտեղ նրանք ինչպիսի պայմաններում են եղել, երևում է հետևյալ փաստից: Երկու տարի անց՝ 1834 թվականին նրանց $\frac{2}{3}$ -ը գոհ է գնացել նավային աղետների կամ տարափոխիկ հիվանդությունների, իսկ մի փոքր մասն էլ փախել, ազատվել է:

Չենք խոսում հարկերի հավաքման ժամանակ կիրառվող խստութունների, թալանի ու սպանությունների, ավարառությունների մասին, որոնցից այնպես էլ չկարողացավ ազատվել հայ ժողովուրդը թուրքերի գերիշխանություն տակ ապրելու ամբողջ ընթացքում: Նա շարունակում էր մնալ նաև իրավագուրկ ռայայի վիճակում:

1808 թ. Յուսուֆ փաշայի կողմից հրապարակված մի ֆերման թարմացնում, նոր բովանդակություն էր տալիս Ոսլիֆ Օմարի հըռ-

չակած օրենքներին՝ քրիստոնյաների և մահմեդականների փոխհարաբերություն մասին:

Նոր օրենքով քրիստոնյաներին և հրեաներին արգելվում էր ադոթատեղիներ կառուցել, չքեղ տներ ունենալ, սովորել սրբազան արաբերեն լեզուն և կարդալ Ղուրանը, որպեսզի չսրբապղծվեն մահմեդական աստվածատուր լեզուն: Որևէ մահմեդականի երևալուն պես՝ այլահավատները պարտավոր էին ոտքի կանգնել, ճանապարհ տալ՝ գլուխ խոնարհելով: Հրեաներն ու քրիստոնյաները իրավունք չունեին չքեղ հագնել, թամբած ձի նստել, սուր կրել, լայն գոտիներ կապել, տնային ծառայողներ պահել և այլն:

Օրենքով սահմանված կարգ էր, որ ամեն մի քրիստոնյա ընտանիք տարվա մեջ պարտավոր էր երեք օր հյուրընկալել մահմեդական ճանապարհորդներին, պետական պաշտոնյաներին, կատարելով նրանց բոլոր պահանջները, հանդուրժելով նրանց քմահաճույքներին: Նման ղեպքերում հայ ընտանիքներից հեռացվում էին հարս ու աղջիկները, սիրունատես երիտասարդները: Հյուրընկալվող թուրքը մեկնելիս՝ փոխանակ շնորհակալություն հայտնելու, պահանջում էր «գիշ քիրասի», այսինքն՝ ատամնավարձ, որ բարեհաճել է մահմեդականի սրբազան ատամներով ծամել գլավուրի հացը: Դիշ քիրասին տրվում էր որպես նվեր՝ սովորաբար հնչուն դրամով:

Կար նաև հայ եկեղեցու կողմից գանձվող տուրքը, դարձյալ արդյունք՝ թուրքական ճշումների: 1800 թվականին տրված սուլթանական մի հրամանագրով քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները պարտավոր էին նույնպես տուրք վճարել՝ ըստ իրենց կալվածների ու եկամտի: Ուշագրավ էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի վրա դրված հարկը: Պատրիարք ընտրվողը այդ ընտրությունը հաստատող պետական արտոնագիրը ստանալիս պարտավոր էր վճարել 140.000 ակչե հարկ: Ամեն մի նոր վեզիրի իշխանություն գլուխ անցնելիս՝ պատրիարքը պարտավոր էր շնորհավորական այցի ժամանակ 500 դուրուշ նվիրել նրան, 250 դուրուշ՝ վեզիր քեհասին, 200 դուրուշ՝ չաուշ բաշին և այլն:

Հասկանալի է, որ այդ բոլոր գումարները, պատրիարքարանի ծախսերը գանձվելու էր եկեղեցիներից ու վանքերից, իսկ վերջիններս էլ իրենց ծխերից: Ու այդ բոլոր գանձումներն էլ կատարվում էին ոչ թե կամավոր սկզբունքով, ըստ հավատացյալի հնարավորություն, այլ որպես եկեղեցական տուրք:

Գավառի աշխատավոր գյուղացու դժբախտ վիճակը ցնցող պատկերներով է նկարագրել Ս. Տեր-Սարգսենյը (Տեկանց) «Շահենն ի Սիպիր» վեպում:

«Տվեք, տվեք, հա տվեք... Ի՞նչ տանք, ախպեր, կտոր մը կորեկ հաց ունինք, այն էլ մեր բերանը չի հասած՝ արտի մեջ կերեն մնա՞նք կղարձենն, միևնույն պահուն՝ թրով թվանքով մարդիկ կուզան հոգ-վույդ վրա կկանգնին, տուրք կուզեն, տուգանք կուզեն... Այս, եթե միայն տասանորդ լիներ, այլ՝ հարյուրին հիսուն պետք է տալ. բայց դու ստակ չունիս, ջուխտ մը եզ ունիս, որով վար ու ցանք կանես, անոնք քո հույս ապավենն են, հարկահանը ծեծով տուգանքով կառնեն կտանի զանոնք... քիչ մը թթու խոսելուդ պես՝ կտանի գրեզ բռնատուն կթալե և այնտեղ կմնաս մինչև ոսկորներդ փտտի... պարտքընտերը յուր ոտք չեմքեն դուրս չի ձգած՝ քիթ բերնի վրա վազելով կուզա սևավոր մարդ մը, ծոցեն խաչ մը կհանն, համբուրե, կըսե, խաչհամբույր կուզե, ժամ կզնա, երկու դժոխի արքայության վրա սարեն ձորեն գլխից դուրս կուտա, փարա տուր, զավագանապտուղ տուր... Երթանք մեր ոտքով գերեզման մտնենք, ազատինք այս զուլումներեն»¹:

Այսպես էր կյանքը թուրքական բռնապետության լծի տակ տառապող բոլոր զավառներում: Այդպես էր կյանքը նաև Երզնկայում և ամբողջ Եկեղյաց գավառում:

* * *

Երզնկայի հայութունն ահա ապրում էր թուրքիա կոչված այս իրական դժոխքում, ենթակա տիրապետող մոլեռանդ տարրի ամեն տեսակի կամայականություններին: Ինչ որ նկարագրեցինք նախորդ էջերում, ամբողջովին վերաբերում էր նաև Երզնկային:

Չուտ հայաբնակ, հայկական ավանդույթներով ապրող այս գավառը 19-րդ դարը ոտակոխել էր ազգային, կրոնական դիմագիծը դեռևս պահած, սակայն շատ բան էլ կորցրած, իսկ քաղաքի բնակչության մեծ մասը արդեն թուրքեր էին, հայերը կենտրոնացել էին հին եկեղեցիների շրջափակի թաղամասերում, ապրում էին տևական սարսափի մեջ:

Ղ. Ինճիճյանի 1806 թ. տպագրած աշխատությունում կարդում ենք, թե Երզնկայի զավառը անցյալում ունեցել է զուտ հայերից բնակեցված 250 գյուղ: «Այլ այժմ,- գրում է Ինճիճյանը,- ի պատճառս կեղեքելոյ իշխանաց, բազում գիւղօրէք նորա լքեալ կան և անմարդարնակ, և գիւղօրէք ինչ կործանեալ, կամ ըստ կիսոյն քայքայեալք»²:

¹ Ս. Տեր-Սարգսնց, Շահենն ի Սիպիր կամ Գաղթական Հայր, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 160-161:

² Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, էջ 98:

Եվ այսպես, պատմական Եկեղյաց գավառը 1800-ական թվականներին առաջին տասնամյակներում ապրել է իր ամենաողբալի վիճակը, միշտ ենթակա ավարի, թալանի, հարստահարությունների: Շարունակվել է արտագաղթը ոչ միայն դեպի Կ. Պոլիս, այլև դեպի Ռուսաստան, որքան որ այդ հնարավոր է եղել: Հաճախ մարդիկ ոտով հաղարից ավելի կիրոմետը ճանապարհ են անցել, մի ապահով անկյուն հասնելու համար:

Բայց Թուրքիայի ներքին և արտաքին վիճակը այնպիսին էր, որ այլևս չարունակել նույն բռնությունները՝ անհնարին էր: Հպատակ ժողովուրդներից մի քանիսի անկախությունը տիրանալը, մյուսների կիսանկախ դառնալը, օտար պետությունների ակտիվ միջամտությունը թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական կյանքին, դեռևս ստորկական վիճակում գտնվող մի քանի ժողովուրդների ընդվզումները, Ռուսաստանից կամ այլ պետություններից աջակցություն սպասելը, այս բոլորը ստիպում են Աբդուլ Մեջիդ սուլթանին՝ դիմել ներքին ռեֆորմներին: Մեջիդին դեպի այդպիսի ռեֆորմներ էր մղում մեծ վեզիր Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, որը մոտիկից ծանոթ էր եվրոպական մշակույթին, առևտրին, պետության պարտքերին:

Հենց այդ վեզիրն էլ Եվրոպայից Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո համոզեց սուլթանին՝ իսկույն հռչակել ռեֆորմները:

3. ԱԲՌՈՒԼ ՄԵՋԻԴ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ

1839 թ. նոյեմբերի 3-ին սուլթան Մեջիդը ստորագրեց բարենորոգումների մի ծրագիր, որը հանդիսավոր արարողությամբ նոյեմբերի 7-ին ընթերցվեց սադրազամ Ռեշիդ փաշայի կողմից:

Թանգիմաթ ընդհանուր հորջորջումով հայտնի այդ ռեֆորմներով ըստ էության առաջին անգամ Թուրքիան բաց էր անում լուսամուտները դեպի Եվրոպա, տրվում էին առևտրական, տնտեսական, մշակութային ազատություններ, հպատակ ժողովուրդներին կյանքի և գույքի ապահովության խոստումներ, փոփոխություններ էին մտցրվում գանձվող հարկերի մեջ, քրիստոնյաներն իրավունք էին ստանում ծառայել բանակում¹:

Սրանք բոլորը գայթակղեցնող խոստումներ էին, հույսեր ներշնչող՝ ձեռներեց հայ բուրժուազիայի համար: Մայրաքաղաքում բացվում էր գործունեություն լայն ասպարեզ:

¹ Թանգիմաթի մասին մանրամասն տե՛ս **А. Д. Новичев**, История Турции, т. III, часть II, Ленинград, 1973, стр. 109-198.

Սակայն թնդանոթի 101 հարվածներով աշխարհին ազդարարված այդ ուեֆորմների մեծ մասը մնաց թղթի վրա: Թուրքիայի նման մի հետամնաց երկրում հեշտ չէր որևէ բարենորոգում անցկացնելը: Դրանք առաջին հերթին հակասում էին թուրք և քուրդ հողատերերի, մոլեռանդ կրոնական պաշտոնյաների շահերին, իսկ այդ խավը նկատելի ուժ էր ներկայացնում երկրում, թեև նույնքան մտահոգիչ էր ներքին գավառներում խմորվող ժողովրդական շարժումների ալիքը, որի ոլորտում հիմա ընդգրկված էին նաև թուրք աշխատավորները:

1856 թ. Ղրիմի պատերազմից հետո, երբ թե՛ գավառում և թե՛ մանավանդ մայրաքաղաքում ծայր էին առել լուրջ հուզումներ, նախապատրաստվում էին ապստամբական ելույթներ, սուլթան Մեջիդը հրապարակում է նոր ուեֆորմներ, ավելի ճիշտ՝ նախկին խոստումները ներկայացնում է ժողովրդին՝ նոր խմբագրումներով: Նորում ավելի համարձակորեն էր ընդունում Թուրքիայի եվրոպականացման անհրաժեշտությունը: Իսկ դա միակ ելքն էր տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու, պարտքերից թեթևանալու:

Տարբեր լեզուներով, մասնավորապես թուրքերեն և ֆրանսերեն տանյակ գրքեր են լույս տեսել թանգիմաթի ուեֆորմների մասին: Դա միանգամայն բնական է: Թանգիմաթը շրջադարձային պատմափուլ էր Թուրքիայի նման ռազմաֆեոդալական հետամնաց երկրի համար, միջոց՝ տնտեսական բնատիրական փակ վիճակից, համատարած տգիտությունից, անիշխանությունից դուրս գալու:

Այս ամբողջ վերափոխումները կատարվելու էին քրիստոնյա աշխարհի հետ մերձենալու, առևտուրը ընդարձակելու միջոցով, մի բան, որ առաջացնելու էր ավանդապաշտ մոլեռանդ տարրի ուժեղ ընդդիմությունը, որը մեծապես խոչընդոտեց բարենորոգումների ծրագրերի կենսագործումը:

Առևտուրը, տնտեսական գործարքները, տեական չփումը քրիստոնյա աշխարհի հետ՝ բերում էր վերնաշենքային երևույթներ՝ եվրոպական կենցաղ, ճաշակ, առաջավոր գաղափարներ, որոնք հեղաշրջող դեր պիտի կատարեին և կատարեցին մասնավորապես մտավոր կյանքում, թուրքական նոր գրականություն, արվեստի, առհասարակ մշակույթի զարգացման գործում, հակառակ կրոնամոլ մոլլաների և պետական տգետ գործիչների ընդդիմությունը:

Սկսվել էր նոր դարագլուխ Թուրքիայի տնտեսական ու մտավոր կյանքում, որի բերած բարիքները դժվար պիտի լինի թերագնահատել: Դա կյանքի թելադրանքն էր, անխուսափելի անհրաժեշտություն:

Մեր ծրագրից դուրս է մտնել մանրամասնությունների մեջ և ցույց տալ թե ինչ բերեց թանկզիմաթը Թուրքիային, ինչ բերեց բազմաչարչար Հայ ժողովրդին և ինչ դեր կատարեցին եվրոպական լեզուների ու կենցաղին, բարքերին ծանոթ, ձեռներեց Հայերը՝ թանկզիմաթի բնձեռած հնարավորությունները կյանքում կիրառելու գործում:

Բավական է միայն հիշել, որ առևտրի զգալի մասը Հայերի և Հույների ձեռքին մնաց: Թեկուզ տնայնագործական առաջին արհեստանոցները, գործարանները հիմնադրողները եղան Հայերը: Ճեզա-յիրլյան, Տատյան ամիրաները հիմնեցին գործվածքեղենի, մետաքսագործությունից արհեստանոցներ, գործարաններ:

Պալատական ճարտարապետությունն ամբողջ երկու դար, այսինքրն՝ մինչև 1890-ական թվականների վերջերը, մնաց Պալյան տոհմի մենաշնորհը: Գրիգոր, Կարապետ, Նիկողոս, Հակոբ, Սարգիս Պալյանների նախագծերով Բոսֆորի երկու ափերին կառուցված չքեղ պալատները, դղյակները, զբոսավայրերը, իրենց հազարավոր մասնաբաժիններով, եվրոպական ոճով զարդարված սալոններով ու ներքին հարդարանքի պերճանքով մնացին մայրաքաղաքի զարդը և մինչև այսօր էլ դեպի իրենց են գրավում բազմահազար զբոսաչրջիկներ աշխարհի չորս կողմերից: Պալյանների այդ հրաշակերտ կառույցների մասին տպագրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից ամենաձավալունն ու ծանրակշիռն է Բարս Թուղլաճիի (Բարսեղ Թուղլաճյան) «Թուրքական ճարտարապետությունից եվրոպականացումը և Պալյան գերդաստանը» նկարագրող ուսումնասիրությունը¹:

Թուրքական դրամատիկ և երաժշտական թատրոնն ստեղծողները եղել են Հայերը²: Այդ արվեստը սկզբնավորման շրջանից (1850-ական թվականներ) մինչև 1920-ական թվականները եղել է Հայերի մենաշնորհը և դա խոստովանում են իրենք՝ թուրքերը:

Թուրք թատրոնի պատմաբան Ռեֆիկ Ահմեդը, օրինակ, խոսելով թուրքական թատրոնին ամենից շատ ծառայած Հակոբ Վարդուլյանի, Թ. Ֆասուլաճյանի և Մարտիրոս Մնակյանի մասին, գրում է. «Թուրք թատրոնի պատմությունից մի ամբողջ շրջափուլը իր անվան հետ կապող Հակոբ Վարդուլյանը մեր բեմին անկեղծորեն ծառայած Հայրենակից է»:³ «Ֆասուլաճյանի ծառայությունները թուրք թատրոնին՝ սկսվում է դրանից հետո: Երբ Հակոբ Վարդուլյանը հեռանում է բե-

¹ Pars Tuğlaci, Osmanli mimarliginda Bati, lilâma döbnemi ve Balyan ailesi, Istanbul, 1981.

² Մանրամասն տե՛ս մեր՝ «Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում. ըստ թրքական աղբյուրների» (Բեյրութ, 1987) գրքում:

մական ասպարեզից, Ֆասուլաճյանն իր ստեղծած թատերախմբով մեկնում է Բուրսա, տալիս թուրքերեն ներկայացումներ»: «Մեր թատրոնի պատմության մեջ Կետիկ փաշայի (այսինքն՝ Վարդովյանի) և Բուրսայի չրջաններից հետո ուչաղրուլթյան արժանի է Մնակյանի ղեկավարած «Օսմանյան կոմեդի և դրամատիկ» թատերախմբի գործունեությունը (1885–1908): Մարտիրոս Մնակյանը մինչև սահմանադրության հռչակումը մոտ քառորդ դար մեն-մենակ իշխել է բեմին, հանդես գալով թե՛ որպես դերասան, թե՛ որպես ռեժիսոր, միաժամանակ 200 պիես է թարգմանել թուրքերենի»¹:

Բերենք մի քանի վկայություն էլ թուրք թատրոնի պատմաբան և Անկարայի համալսարանի թատերագիտական ֆակուլտետի պրոֆեսոր Մեթին Անդից, որը ծավալուն աշխատություններ է գրել թուրք թատրոնի մասին, իսկ առանձին ընդարձակ մենագրություն՝ Հ. Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնի» մասին:

Նա, ըստ արժանվույն գնահատելով հայերի դերը թուրքական թատրոնի զարգացման գործում, գրում է. «Թուրքերեն լեզվով տրրված ներկայացումներով թուրք թատրոնի զարգացմանը նպաստելու անկեղծ ջանքերի համար հայ արվեստագետներին ինչպիսի շնորհակալություն էլ որ հայտնենք՝ քիչ է»²:

Ավելին՝ Մեթին Անդը իրավացիորեն զարգացնում է այն տեսակետը, թե եթե չլիներ թուրքերեն լեզվով ներկայացումներ տվող Վարդովյանի թատրոնը, գուցե և չզարգանար թուրք դասական դրամատուրգիան, քանի որ ամեն մի դրամատուրգիայի զարգացումը առաջին հերթին պայմանավորված է թատրոնով և հանդիսատեսով, իսկ այդ երկուսն ապահովել է Վարդովյանը: Նա գրում է.

«Հակոբ Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնը» եթե չլիներ՝ գուցե և Նամկ Քեմալը, Ահմեդ Միդհատը, Ալի բեյը և կամ Շեմսեդդին Սամին դրամատուրգներ չլինեին»³: Իսկ այս անունները կազմում են թուրք նոր դասական գրականության փառքը:

Թատերաերաժշտական նույնպիսի եռուն կյանքով էին ապրում հայերը: Կ. Պոլսում գործում էին մեկից ավելի թատերախմբեր: Անգամ Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնը», չնայած գործում էր պետական մենաշնորհով, հավասար չափով ներկայացումներ էր տալիս հայերեն, այն էլ ցուցադրելով տասնյակ պատմական ողբերգություններ, որոնց մեջ հանդես էին գալիս հայոց թագավորներ, իշխաններ,

¹ Refik Ahmet, Türk Tiyatrosu Tarihi, Istanbul, 1934, էջ 44–50.

² Metin And, Tanzimat ve İstibdat döneminde Türk tiyatrosu, Ankara, 1972, էջ 450.

³ Նույն տեղում, էջ 449:

նախարարներ, սպարապետներ, աննկարագրելի ոգևորություն առաջացնելով հայ երիտասարդության մեջ:

Այս բոլորը թանգրիմաթի բարիքներն էին և առանց դրանք իմանալու, անհնար պիտի լինի պատկերացնել մտավոր այն ծաղկումը, որ նկատվեց նաև գավառում, այդ թվում՝ Երզնկայում:

Ի վերջո՝ նույն պոլսահայ մտավորականներն էին, որ մեկնում էին գավառ և զարկ տալիս կրթական, թատերական, առհասարակ մտավոր կյանքին, իսկ մյուս կողմից՝ ինչպես որ Կուտինայի համբավավոր հախճապակուց պատրաստված իրերն էին զարգարում Պայլանների ստեղծած պալատների հարկաբաժինները, այնպես էլ երզնկացի համբավավոր ոսկերիչների, պղնձագործների հրաշալի իրերն էին տեղ գտնում նույն այդ պալատների սրահներում, աշխատանքի մեջ ներգրավելով հարյուրավոր արհեստավորների և արվեստագետների:

Ոոսեցիք հիմնականում մտավոր զարթոնքի մասին, որից օգտվում էին հայերը: Սակայն սուլթան Մեջլիզ խոստումներ էր տվել նաև հպատակ ժողովուրդների իրավահավասարության, երկրում օրինականության ամրապնդման մասին: Նա բառացի հայտարարել էր. «Տերությունս մեջ իմ պաշտպանողական վահանիս տակը բնակյալ ամեն քրիստոնյա հասարակությանց և ուրիշ մահմեդական չեղող կրոնից, իմ նախնիքներես հինուց ի վեր և ետքերը շնորհված ամեն հոգևոր արտոնությունները ու ազատությունները պիտի վերահաստատվին ու անխախտ պահվին»¹:

Համաձայն այս խոստման՝ հայերին իրավունք տրվեց ունենալու իրենց ներքին ազգային, կրոնական, կրթական կյանքը տնօրինող կանոնադրություն:

4. ԻՆՉ ՏՎԵՑ ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ ՀԱՅԵՐԻՆ

Բուռն վեճերի ընթացքում մշակվում է Թուրքիայի հայերի եկեղեցական-ազգային գործերի կառավարման այդ կանոնադրությունը, որը հետագայում մկրտվեց «Ազգային սահմանադրություն» մեծադղորդ և հեռանկարային իմաստ ունեցող բառերով:

Անկախ այն բանից, թե որքան էր հավակնոտ «Սահմանադրություն» չորջորջումը, այն նշանակալից դեր կատարեց արևմտահայերի ազգային քաղաքական զարթոնքի գործում:

¹ «Ընդարձակ տարեցույց ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 297:

Այդ սահմանադրությունամբ առաջին անգամ Թուրքիայի պատմություն մեջ ստեղծվում էր ներկայացուցչական մի մարմին, որն իր ձեռքն էր վերցնում արևմտահայերի կրոնական, կրթական, հասարակական գործունեությունը ղեկավարությունը: Ճիշտ է գավառը ներկայացված էր ավելի փոքր թվով պատգամավորներով, և դրանք մեծ մասամբ ընտրվում էին Կ. Պոլսում ու նրա մերձակայքում ապրող հայերից, սակայն դրանով հանդերձ ստեղծվում էր բավականաչափ սերտ կապ պատրիարքարանի և գավառի միջև¹:

Սահմանադրությունը մեծ ոգևորություն առաջացրեց ազատաբաղձ հայ ժողովրդի, մասնավորապես երիտասարդության մեջ: Ամենուր բացվեցին նոր դպրոցներ, հիմնադրվեցին պարբերականներ, որոնք տարբեր հոսանքների՝ պահպանողականների, ազատամիտների, արմատական ղեմնկրատների գաղափարներն էին պաշտպանում: Անգամ երևացին զուտ մասնագիտական պարբերականներ՝ «Մուսայք Մասյացը»՝ թատերական, «Քնար արևելյանը»՝ երաժշտական և այլն: Ստեղծվեցին բարեգործական, կրթական, մշակութային տասնյակ ընկերություններ, միություններ:

Հայերն ականատես էին լինում երևույթների, որոնք երկու տասնամյակ առաջ երազել անգամ չէին կարող: Թատերաբեմերից լսում էին հայ թագավորների, իշխանների, նախարարների հայրենասիրական ճառերը, կոչերը հանուն միասնություն, հանուն մայրենի լեզուն ու կրոնը պահելու: Տարօրինակն այն է, որ այդ բոլոր հոխորտանքներն արտասանվում էին իսլամական կրոնին պատկանող մի ժողովրդի ու նրա տիրակալների դեմ՝ Պարսկաստանի ու պարսիկների: Թուրքերը ոչ միայն չէին արգելում, այլև հաճախ իրենք էլ ծափահարում էին, ոգևորվում, քանի որ ատելություն ունեին պարսիկների դեմ: Բայց աստիճանաբար հասկացան, ընկալեցին, որ այդ բոլորի տակ խլրտում էր հայ ժողովրդի ինքնատիրապետման, ազգային հավաքականություն, ազատագրության ոգին: Նույնիսկ դրանից հետո էլ ղեռ, երկար ժամանակ, մինչև 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի վերջը, հայերը փայփայեցին ազատագրական գաղափարները:

Այո, դա արևմտահայության ազգային զարթոնքի, մտավոր վերելքի շրջանն էր: Մթնոլորտը լիցքավորած էր լուսավորական գաղափարներով, դարավոր ստրկությունից ձերբազատվելու ծանր երկուն-

¹ «Ազգային սահմանադրության» տեքստի թուրքերեն բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ա. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 1-105 (որպես այդ գրքի հավելվածը):

քով: Դեպի անկացում, թմրություն տանող, հնազանդություն պատգամող եկեղեցական զանգերի դողանջներին հիմա փոխարինում էին ազգային ինքնագիտակցություն բարձրացման շեփորահարումները, որոնք այնքան ուժեղ էին, այնքան անկեղծ և հուսատու, որ լավում էին մինչև հեռավոր գավառներում:

Ռոմանտիկական էր մթնոլորտը, առցյված գործելու պաթոսով, ամենուր համախմբումներ, ճառեր, հուսադրություններ, խոստումներ, հավատ՝ ապագայի նկատմամբ, նղովք մինչ այդ իրենց քնի մեջ պահող կրավորական համակերպման դեմ:

Հայրենասիրական պոռթկումների թարմ գեփյուռը փակում էր Ավետարանի էջերը, բաց անում Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» դրվագները: Հիմա մարդիկ արտագրում էին, անգիր անում, երգում Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն»-ը, Ռ. Պատկանյանի Հայրենասիրական երգերը: Ա. Արփիարյանը վկայում է, որ երիտասարդության բարձի տակ էր Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» նշանավոր աշխատությունը: Գեթսեմանին փոխարինել էր Ավարայրի ճակատամարտը, որից էր կենսասնյութ ստանում խանդավառ երիտասարդությունը:

Այս նոր գաղափարների համար հատկապես երիտասարդությունը պայքարում էր մի կողմից իր դիրքերը դժվարություններ գիշող հայ ամիրայական դասի, լուսավորչական եկեղեցու դեմ, մյուս կողմից՝ կաթոլիկական պրոպագանդայի, որի նպատակն էր ջլատել հայ ժողովրդի միասնականությունը, ենթարկել Հոռոմի պապի գերիշխանությանը: Այդ վտանգը ուղեկցել էր հայ ժողովրդին միջին դարերից, հիմա էլ մնում էր վտանգավոր: Բայց ժամանակը գործում էր հօգուտ նոր գաղափարների: Հիմա քչերն էին հավատում, թե դրախտ գնալու ճանապարհը Հոռոմով է անցնում: Նախ պետք էր երկրային հանգստի ու ազատության մասին մտածել, իսկ դրա ճամփան գեներով պայքարի դուրս գալն էր, մի բան, որ քարոզում էին Միքայել Նալբանդյանը, նրա գաղափարակից Հարություն Սվաճյանը և այլ առաջավոր մտածողներ:

1860-ական թվականների սկզբներին Կ. Պոլսում ստեղծվեց հեղափոխական գաղտնի խմբակ, որի առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էր մայրաքաղաքի երիտասարդությանն իր ոլորտի մեջ առած ազատագրական գաղափարների հոսանքը տանել Թուրքիայի հայաշատ կենտրոնները: Այդ ծանր պարտականությունն իր վրա վերցրեց Նալբանդյանի զինակից Հ. Սվաճյանը:

1862 թ. ամռանը Սվաճյանը «Մեղու» երգիծաթերթի խմբագրությունը հանձնել է իր գաղափարակից ընկերներին և, վերցրած խորհրդավոր մի ճամպրուկ, լցված Նալբանդյանի գրքերով, գաղտնի պայմաններում հեռացել է Կ. Պոլսից, առանց իր թերթի ընթերցողներին հայտնելու, թե ուր է գնում և որքան ժամանակով:

Նա Կ. Պոլսից բացակայել է ուղիղ մեկ տարի. այդ ամբողջ ժամանակաընթացքում նրա առաքելությունն մասին ոչինչ չի գրվել «Մեղվում»: Միայն վերադարձից հետո տպագրված երգիծական մի հոդվածում ասվում է, թե Մեչուխեչան, այսինքն՝ Սվաճյանը, եղել է բազմաթիվ քաղաքներում՝ Վանում, Մուշում, Սեբաստիայում, Մարզվանում և այլն: Այդ հոդվածում Երզնկայի անունը չենք գտնում, սակայն շատ մոտիկ գտնվող վայրերում եղած Սվաճյանը հնարավոր է որ այցելել է նաև Երզնկա, Արևմտյան Հայաստանի ամենից ինքնատիպ, հայկական դրոշմը պահած, հայախոս այդ քաղաքը չէր կարող նրա տեսադաշտից դուրս մնալ, մանավանդ որ նա յուրաքանչյուր քաղաքում եղել է մի քանի օր կամ շաբաթ, իսկ թվարկված անունները ընդամենը մի քանիսն են: Բայց եթե անգամ առիթ չի ունեցել Երզնկայում լինելու, այնտեղ հասած պիտի լինեին ազատագրական գաղափարները հենց Կ. Պոլսից, «Մեղու», «Ծաղիկ» առաջադիմական պարբերականների միջոցով, որոնք գավառում լայն սպառում են ունեցել:

Փաստերի սակավ լինելը հակառակը չի կարող ապացուցել:

Վավերականն այն է, որ Սվաճյանը արևմտահայ գավառում ունեցել է հասարակական-քաղաքական եռուն գործունեություն¹: Եղել է պոլսահայ առաջին հասարակական գործիչը, որ հատուկ ծրագրով այցելել է գավառական կենտրոնները: Պոլսահայ մամուլը չէր կարող գրել նրա քաղաքական գործունեության մասին: Բայց Ֆրանսիայում լույս տեսնող «Փարիզ» առաջադիմական թերթի էջերը թափանցած որոշ նյութեր կասկած չեն թողնում, որ այդ մեկ տարվա ընթացքում, մի շարք քաղաքներում ստեղծել է մշակութային միություններ, ընկերություններ, որոնք բոլորն էլ խանդավառված են եղել քաղաքական ազատության հարցով, տոգորված նալբանդյանական գաղափարներով:

«Փարիզում» տպագրված հոդվածներից մեկում ասված է, թե Ակնում ստեղծված ընկերությունն անդամները եղել են հիմնականում արհեստավորներ, այսինքն՝ այն խավը, որ Կ. Պոլսում պայքարի էր դուրս եկել ամիրանների դեմ և հաղթանակ տարել: Նույն հոդվածում

¹ Գ. Գասպարյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

ասավում է, թե ընկերությունն ունեցել է կանոններ, «որոնց մասին գրելը երկար կուզա»:

«Երկար կուզա» նախադասությունը պարզապես միջոց է հասկացնելու համար թե վախենում է գրել այդ մասին:

Բայց կա ավելի պերճախոս մի փաստ: Կեսարիայում հիմնված ընկերությունն էլ հայտնել է, թե նպատակն է պայքարել հետադիմականների դեմ, նշանաբան ունենալով Նալբանդյանի «Երկու տող» գրքի ձևկատին զրված խոսքերը՝ «Թող որոտա իմ գլխին...», այսինքն՝ «Ազատություն» բանաստեղծությունն ամենամարտական տողերը:

Գավառից ուղարկված մի թղթակցություն մեջ կարդում ենք. «Մեղուն» ալ կստանանք, բայց ինտոր կցավինք Նալբանդյանի վրա», այսինքն՝ նրա ձերբակալությունն համար:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այս բոլորը կատարվում էր այն օրերին, երբ բռնկվել էր 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը և ազատության վառողի հոտը տարածել ամբողջ հայ իրականությունում, իր վրա հրավիրելով նաև եվրոպական մամուլի ուշադրությունը:

5. ԵՐԶՆԿԱՆ ԹԱՆԶԻՄԱԹԻՆ ՀԱԶՈՐԴՈՂ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Հայաբնակ յուրաքանչյուր քաղաք, հետևաբար և Երզնկան, ուներ Ազգային սահմանադրության սկզբունքներով գործող վարչական մարմիններ: Գավառի հոգևոր պետը՝ առաջնորդը նստում էր Երզնկայում և ղեկավարում էր ոչ միայն Երզնկայի գավառի հայերին, այլև Կամախի:

Ազգային սահմանադրությունը բավականաչափ լայն իրավասություններ էր տվել հայ եկեղեցուն: Փաստորեն թուրքական կառավարության վրա մնացել էր ծանր պատիժների տնօրինումը, զինվորական տուրքի գանձումը, հարկահավաքման ամբողջ աշխատանքը, քաղաքական հարցերի վերահսկողությունը և այլն:

Հիմա էլ տեղի էին ունենում կամայականություններ, հայերը այնպես էլ չղարձան լիիրավ քաղաքացիներ, չհավասարվեցին իսլամ տարրին, սակայն հայերին էր հանձնված իրենց ներքին կյանքի ղեկավարման գործը՝ ամուսնություն, ամուսնալուծում, ժառանգական հարցեր, կրթական, մշակութային միջոցառումներ:

Հայերն ամեն կերպ աշխատում էին իրենց վեճերն ու դատարանական գործերը լուծել ներքին շրջանակում, չհասցնել մինչև կառավարական մարմիններին, քաջ գիտակցելով, որ կողմերից երկուսի

Համար էլ դա օգտակար չէ: Թուրք պաշտոնյաներն ամեն կերպ աշխատելու էին հարցը բարդ ցույց տալ և երկու կողմից էլ կաշառք պոկել, իսկ պատիժներ տալու դեպքում վճռել ամենից ծանր պատիժներ: Հազվադեպ էր պատահում, որ կողմերից մեկնումեկը առաջնորդարանի որոշումներից դժգոհ՝ ժառանգական կամ ավելի բարդ մի հարց հասցնում էր թուրքական իշխանություններին:

Իսկ հայ և թուրք վեճերը, երբ հասնում էին թուրքական դատարան, տուժողը միշտ էլ հայն էր լինում, անկախ այն բանից թե իրավունքը ումն էր: Հայի վկայությունը չէր ընդունվում թուրքական դատարանում: Անհրաժեշտ էր թուրք վկաներ ճարել, որ կապված էր կաշառքի հետ:

Երզնկայի առաջնորդարանը հայ համայնքի գործերը վարում էր կրոնական և քաղաքական ժողովների միջոցով, երկուսն էլ ընտրովի: Կենտրոնական իշխանությունը հանդիսանում էր Քաղաքական ժողովը, տնտեսական և կրթական գործերը վարում էին Քաղաքական ժողովի կողմից նշանակված Տնտեսական և Ուսումնական խորհուրդները:

Առաջնորդը, որ ղեկավարում էր այս բոլորը, ընտրվում էր Ազգային երեսփոխանական ժողովի կողմից և վավերացվում էր Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից: Գավառում նա էր հայ համայնքի ներկայացուցիչը կառավարություն մոտ: Նայած թե ինչ հեղինակություն էր վայելում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ, ըստ այդմ էլ կարողանում էր լուծել հայերի շահերը շոշափող հարցերը:

Յուրաքանչյուր եկեղեցի ուներ թաղական խորհուրդ, որն ընտրվում էր թաղի բնակչության կողմից: Փաստորեն այս խորհուրդն էր տնօրինում թաղի ամբողջ գործը՝ եկեղեցու և դպրոցի բարեկարգում, նյութական միջոցների հայթայթում և այլն: Դպրոցներն էլ իրենց հերթին ղեկավարվում էին կամ թաղականների կողմից, կամ հոգաբարձուների:

Ուրեմն, ավելի քան կես դար Երզնկայի հայերի ճակատագիրը տնօրինել են հոգևոր առաջնորդները: Տեսնենք թե ովքեր են եղել նրանք, ինչ զարգացման, արժանիքի տեր, նրանց անունների հետ ինչպիսի նախաձեռնություններ, միջոցառումներ են կապված:

1860–1914 թթ. Երզնկան ունեցել է ավելի քան 10 հոգևոր առաջնորդ: Մի քանիսը պաշտոնավարել են կարճ ժամանակ և նրանց գործունեությունը հետք չի թողել Երզնկայի գավառի հայ կյանքում:

Ոոսենք առավել հայտնի մի քանի առաջնորդների մասին:

Սրանցից առաջինը Գրիգորիս վարդապետ Ալեաթճյանն է: Նա Երզնկայի առաջնորդն է եղել 1875 թվականից: Ծնվել է Կ. Պոլսում, որտեղ ստացել է կրթությունը, զբաղվել ուսուցչությամբ, միաժամանակ ունեցել է հրապարակախոսական բեղուն գործունեություն: 1863–1866 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակել է «Թռչնիկ պեգասյան» պարբերականը, որը, անվանափոխելով «Պեգասյան թռչնիկի», շարունակել է մինչև 1868 թ.: 1870–ական թվականներից վարել է առաջնորդական պաշտոններ նախ Սարբերդում, ապա՝ Երզնկայում: Երզնկա գալով այն օրերին, երբ առաջադեմ տարրերի ու պահպանողականների միջև մղվում էր բուռն պայքար, նկատելի դեր է կատարել կրթական աշխատանքների բարելավման, սահմանադրական իրավունքների պահպանման ուղղությամբ: Երզնկան նրան է պարտական առաջին իգական դպրոցն ունենալու պատիվը: Հենց պաշտոնավարության առաջին տարում հիմնվել է Քրիստինյան աղջրկանց վարժարանը, այդ դպրոցի ծրագրի մեջ մտցրել է օգտակար այնպիսի առարկաներ, ինչպիսիք են կարուձևը, գորգագործությունը, ասեղնագործությունը, նաև երաժշտություն և հանրակրթական առարկաներ, հանդիպելով պահպանողական տարրերի խիստ դիմադրությանը, որոնք նրան վարկաբեկելու համար դիմել են ամեն միջոցի, անգամ խճրճել նրա բարոյական նկարագիրը: Այդ առիթով նրա դեմ սկսված պայքարը հարկադրել է նրան՝ թողնել Երզնկան և պաշտոնավարել Մուշում: «Ան մեծ դիրք ու համբավ շահած ըլլալով՝ ի վերջո Կիլիկիո Տան կաթողիկոս ընտրվեցավ,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- սակայն սուլթան Աբդուլ Համիդ իրեն հակառակ ըլլալով՝ վավերացումը ձգձգեց ու Ալեաթճյան եպիսկոպոս կաթողիկոսական գահը չբարձրացած՝ վախճանեցավ»¹:

Գ. Ալեաթճյանին հաջորդել է նույնքան պատրաստված և ձեռներեց մի այլ առաջնորդ՝ Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանը: Ծնվել է Կ. Պոլսում, կրթությունն ստացել Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, ապա վերադարձել է Կ. Պոլիս, ունեցել է գրական-խմբագրական գործունեություն: 1867–1878 թթ. հրատարակել է կրոնաբարոյախոսական մի քանի գրքույկներ: 1874–1875 թթ. խմբագրել է «Լույս» կրոնական հանդեսը: Եղել է զարգացած, լեզուների գիտակ հոգևորական: Երզնկայում պաշտոնավարելու տարիներին ստեղծել է համակիրների լայն շրջանակ ոչ միայն հայերի մոտ, այլև թուրք պետական պաշտոնյաների ու զինվորականության: Հայ համայնքը հուզող շատ հարցեր նա կարողացել է լուծել շնորհիվ բարեկամական

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 153:

նման կապերի: «Անոր օրով,- գրում է ժամանակակիցներից մեկը,- բոլոր ազգային վարժարանները բարեկարգություն չավզին մեջ մըտան, ի մասնավորի Քրիստինյան աղջկանց և ս. Երրորդության եկեղեցվո ս. Լուսավորիչ վարժարանը, որ Կեղրոնականի վերածվեցավ: Ինքն էր, որ հիմնեց ս. Ներսես Հայրապետի գիշերօթիկ վարժարանը, շինել տվավ առաջնորդարանը և հայոց գերեզմանատունը: Դարձյալ իր քաջալերություն շնորհիվ էր, որ խումբ մը երիտասարդներ հաջողեցան հիմնել քաղաքային առաջին թատրոնը: Ան հաճախ կայացելը վարժարանները, դասախոսություններուն, քննություններուն ներկա կըլլար, մրցանակաբաշխության հանդեսներուն, դպրոցական լսարաններուն բանախոսություններուն կնախագահեր ու գործնապես կխրախուսեր ուսուցիչներն ու աշակերտները... Հայ գյուղացիք կպաշտեին զինքը, իր ներկայությունը մեծ հրճվանք ու խանդավառություն կպատճառեր բոլորին: Երիզացին գիտցավ գնահատել Դիմաքայանը. մեկ քանի տարի վերջը ժողովուրդի միահամուռ ցանկությունը ու պատրիարքարանի հաճությունը ան գնաց էջմիածին և Գևորգ Դ կաթողիկոսի կողմն եպիսկոպոս օծվելով՝ իր հովվական աթոռը վերադարձավ: ... Քաղաքին գլուխը հաղթական կամար կանգնեցավ և ամբողջ Հայ համայնքը դիմավորեց զինքը: ... Երզնկայի ազգային տարեգրության մեջ նոր դարաշրջան մը բացված էր, ոչ ոք կհամարձակեր անոր ունէ մեկ արարքը քննադատել ու խծրծել. ... պաշտոնական շրջանակներու մեջ անոր դիրքը այնքան բարձրացավ, որ մինչև իսկ միջնորդի դեր կկատարեր կառավարություն ու գավառական քյուրդ ցեղապետներու միջև ծագած վեճերը կարգադրելու համար»¹:

Դիմաքայանը 6-7 տարի Երզնկայում պաշտոնավարելուց հետո մեկնել է Կ. Պոլիս, դարձել Բերա թաղամասի քարոզիչ:

Նրան հաջորդել է Բարդուղիմեոս վարդապետ Պալճյանը՝ 1887 թվականից: Սա չի ունեցել նախորդի հմայքը, ոչ էլ նրա չափ օգտակար գործեր է կատարել: Պատճառն այն էր, որ նրա պաշտոնավարության շրջանը զուգահեռվել է Արդուլ Համիդի քաղաքական խստություններին, երբ դպրոցներն անգամ խիստ հսկողության տակ էին, արգելված էին ազգային առարկաները: Դրա համար էլ հազիվ երկու տարի աշխատած՝ թողել հեռացել է:

Մտտ հինգ տարի էլ Երզնկայի առաջնորդ է եղել Վարդան քահանա Զաքարյանը, մինչև որ 1897 թ. այդ պաշտոնով Երզնկա է հասել Դանիել վարդապետ Հակոբյանը: Նրա անվան հետ կապված

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 154:

միակ միջոցառումը թաղային վարժարանների միացյալ միության ստեղծումն էր, սակայն Հակոբյանն էլ մի քանի տարի աշխատելուց հետո նույն պաշտոնով տեղափոխվել է Զմյուռնիա:

Նրանից հետո որպես առաջնորդ Երզնկայում աշխատել են Արտավազդ վարդապետ Գալենտերյանը, ապա՝ էմանուել վարդապետ Պալյանը: Վերջինիս անվան հետ են կապվում երկու ուշագրավ միջոցառում: Նա 1906 թ., այսինքն՝ Համիդյան ամենամոռայլ տարիներից մեկում, երբ Հայերի միմյանց մոտ համախմբումն անգամ ամենաանմեղ մի զվարճություն, տոնակատարություն համար դիտվում էր հակակառավարական ցույց, կազմակերպել է յուրահատուկ ուխտագնացություն դեպի Լուսավորչի վանքը: «Հսկա բաղձություն մը թե՛ քաղաքեն և թե՛ գյուղեն մասնակցեցավ այդ ուխտագնացությունը», - գրել է Ժամանակակիցներից մեկը: Պալյանի կատարած մյուս գործը Հայերի համար բաղնիք կառուցելու նպատակով փող հավաքել և կառուցելն է, որը մեծ ուրախություն է պատճառել երզնկացիներին, ազատել մեծ հոգսից:

Երզնկայի հոգևոր առաջնորդների մեջ ամենաերջանիկը եղել է Երվանդ վարդապետ Փերտահճյանը: Այս անձնավորությունը Երզնկա է հասել 1908 թ. Հուլիսին. հասնելու հաջորդ օրը հայտարարվել է օսմանյան սահմանադրությունը և սկսվել է հայ և թուրք եղբայրության այնպիսի մի շրջան, որի մասին ոչ ոք չէր կարող երազել: Ազատասիրական ճառեր, սրտատուչ ողջագուրումներ, հավատարմություն խոստումներ: «Երվանդ վարդապետ երիտասարդ թուրքերու ուսերուն վրա պտըտեցավ ի նշան եղբայրության՝ բեմերու վրա իսլամ մոլլաներու հետ համբուրվեցավ»:

Այդ այն խաբուսիկ օրերն էին, երբ դեռ երիտասարդ թուրքերի քաղաքականությունն անհիշատակ կողմը աննշմարելի էր շատերին:

Երզնկայի վերջին առաջնորդը եղել է Սահակ վարդապետ Օտապաչյանը, սակայն սրա պաշտոնն էլ անվանական է եղել: Դեռ պաշտոնի գլուխ չանցած՝ Երզնկա գալու ճանապարհին, Սեբաստիայի մոտերքը 1914 թ. սպանել են թուրքերը¹, կատարելով Հայերի հետ եղբայր մնալու իրենց ուխտը...

Վերոհիշյալ առաջնորդների օրերին են կատարվել Երզնկայի Հայերի տնտեսական և հոգևոր կյանքի այն լուրջ փոփոխությունները, տեղաշարժերը, որոնց մասին խոսելու ենք այս աշխատության հաջորդ մի քանի գլուխներում: Այդ փոփոխությունները հեշտ չեն կա-

¹ Ս. Մոցիկյան, Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947, էջ 164:

տարվել. դրանց ուղեկցել են տևական զգվուտոցները, թշնամական ելույթները, որոնք երբեմն հասել են անգամ մատնությունների: Առաջնորդներից ամենաարժանավորներն անգամ, ինչպիսին Հմայակ Դիմաքայանը, ունեցել են հակառակորդներ, խանգարողներ¹:

Պատճառը չպետք է որոնել հոգևորականների անձնական թերությունների և ոչ էլ ժողովրդի կովասիրության մեջ, ինչպես ներկայացրել են ժամանակի թերթերից մի քանիսը: Պատճառը պետք է որոնել ժողովրդի՝ մի իրավիճակից մյուսին անցնելու հետ կապված դժվարությունների մեջ:

Նախկին հյու հնազանդության շրջանը տեղի էր տվել հասարակական ակտիվացման ոգու: Մարդիկ հիմա սկսել էին դատել, տրամաբանել, կարծիքներ հայտնել, մասնակցել համայնքային վեճերի, միջոցառումների:

Այս բոլորը քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացման արտահայտություններ էին և ողջունելի: Չափազանցություններ, անտեղի պոռթկումներ եղել են, որոնք վնասել են անգամ հայերի ընդհանուր շահերին, սակայն դրանք անխուսափելի էին նման ժամանակաշրջանում: Քաղաքական վերազարթնումը սարերից հոսող հեղեղի նման է, ոչ պատենչ է ճանաչում, ոչ որևէ արգելք, ինքն է իր համար ստեղծում հունը և սահում առաջ:

Իզուր են մարդիկ կարծել, թե նման հակամարտությունները հատուկ են եղել միայն երզնկացիներին: Վանը պակաս թատերաբեմ չեղավ նման երևույթների: Հայտնի է Պողոսյան ապողոսյան վեճը, որ շարունակվեց տասնամյակներ, էականն այն չէ, թե մեղադրանքներից որն էր ճիշտ, որը չափազանցված, այլ այն, թե նույն հավատացյալ ժողովուրդը ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ կարո՞ղ էր այդպիսի ծառայումներ ունենալ իր հոգևոր պետերի դեմ: Սահմանադրական ոգին էր բաց արել թե՛ վանեցիների, կարնեցիների և թե՛ երզնկացիների բերանները:

Այլ քաղաքներում, ինչպես Եվդոկիայում և այլուր, իրենց ծխերի հետ կովի մեջ գտնվող հոգևորականները դիմել են դատապարտելի միջոցի՝ ապավինել են կառավարական պաշտոնյաների, նրանց հետ դաշնակցած՝ հաշիվ են տեսել հակառակորդների հետ, պայքարել են առաջագեմ գաղափարներով տարված երիտասարդության դեմ, Երզնկայում նման բան չենք նկատում և դա պատիվ է բերում նրան:

Քաղաքական զարթոնքի արտահայտություններից մեկը հանդիսացող քննական ոգին, ազգային գործերին միջամտելու յուրաքանչյուրի ձգտումը ոչ միայն բնական էր, այլև օգտակար:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 157:

Այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ մարդիկ բեմերից տեսնում էին հայ թագավորների սխրանքը, ոգևորվում ու պատրաստվում ծափողջուներու ինքնավար Հայաստանը, այդպիսի ժամանակ չէին կարող լսել քրիստոնեական հնազանդություն քարոզ:

Դժվար էր մանավանդ քահանաների գործը: Երիտասարդությունը այլևս չէր լսում նրանց: Այն քահանաները, վարդապետները, որոնք իրենց քարոզների մեջ հայրենասիրական հարցերի մասին էին խոսում, դենքի կոչում մարդկանց, նրանց էին միայն լսում: Դրա համար էլ քահանայի պաշտոնը հիմա սահմանափակված էր կրոնական ծիսակատարություններով՝ ծնունդ, ամուսնություն, մեռել, հաղորդություն և այլն:

Մեր ասածները վերաբերում էին հատկապես 1850–1870-ական թվականներին, 1880 թվականից համիդյան խստությունները կասեցրին այդ ամբողջ ոգևորությունը: Արգելվեց այն ամենը, ինչ կապված էր հայրենիքի, ազատության գաղափարների հետ: Հիմա հոգևորական պետերը, առաջին հերթին առաջնորդը, պարտականություն ունեին չափի տակ պահելու երիտասարդների ոգևորությունը, կանխելու համար անխոհեմ պողոթկումները, որոնք կարող էին աղետաբեր լինել երզնկացիների համար:

Այսպիսի բարդ ու հակասական պայմաններում են աշխատել վերոհիշյալ տասը առաջնորդները՝ մի կողմից ձգտելով հեռու մնալ քաղաքական բնույթ ունեցող դեպքերից, մյուս կողմից ծառայել համայնքի կրթական-մշակութային առաջընթացին:

Այժմ տեսնենք թե 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին Երզնկայի գավառի հայությունը ժողովրդագրական ինչ պատկեր է ունեցել:

6. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

19-րդ դարի վերջերին Երզնկայի գավառը (սանջակ) բաղկացած էր չորս գավառակներից (կաղա): Գավառակներն էին՝ Երզնկա, Կամախ, Կերճանխ, Գուրուչա: Երզնկայի գավառակի գյուղերը բաժանվում էին ինը գյուղախմբերի (նահիե), որոնց կենտրոններն էին՝ Ճիմին, Քելերիճը, Մեղուցիկը, Քինը, Ոսոկան (Ոսոսսեկ), Ճենճիկեն, Էսեսին, Ղարատիկինը և Վասկերտը (Վասակակերտ): Դեռևս 19-րդ դարի սկզբներին, ըստ ճշմարտախոս և արժանահավատ պատմագիր Ղ. Ինճիճյանի, Երզնկայի գավառակն ուներ զուտ հայերից բաղկա-

ցած 250 գյուղ¹: Տևական կոտորածների, բռնի մահամեղականացման ու զանգվածային արտագաղթների հետևանքով այդ թիվը կրճատվել է 5–6 անգամ: Այսպես, եթե 1878 թվականին Երզնկայի գավառակն ուներ 76 հազար հայ բնակչություն, 1909 թվականին՝ 35 հազար, ապա Մեծ դեպքերի նախօրեին այն կազմում էր ընդամենը 26 հազար: Ընդ որում Երզնկա քաղաքն ուներ չուրջ 14 հազար հայ բնակիչ (ավելի քան 2000 տուն): Այսպիսով, 19–րդ դարի սկզբների 250 հայկական գյուղերից 20–րդ դարի սկզբներին միայն 11–ն էին մնացել հայաբնակ, չուրջ 20 գյուղ էլ՝ թուրքերի հետ խառն: Զուտ թուրքական գյուղերի թիվը հասնում էր մոտ հարյուրի, մի քանի տասնյակ էլ քրդական գյուղեր կային: Ուրեմն՝ Երզնկայի հայկական գյուղերի թիվը անցած հարյուր տարվա ընթացքում նվազել էր ⁴/₅-րդով: Գավառակը փոխել էր հայկական դիմագիծը:

Պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար մտնենք որոշ մանրամասնությունների մեջ:

1914 թ., բստ Կարինի Հայոց առաջնորդարանի վիճակագրական տվյալների, Երզնկայի գավառակի հայաբնակ գյուղերն ունեին բնակչություն հետևյալ պատկերը՝

ա. Զուտ հայաբնակ գյուղեր

1. Մթննի – 130 տուն
2. Երկան (էրկան) – 100 տուն
3. Ղարատիկին – 70 տուն
4. Կելենցիկ (Կյուլնցիկ) – 60 տուն
5. Վերի Ագրակ (Չիֆլիկ) – 60 տուն
6. Գյուլլիջն – 60 տուն
7. Մահմուտցիք – 60 տուն
8. Կարմրի – 50 տուն
9. Վարի Ագրակ (Չիֆլիկ) – 40 տուն
10. Տաճրակ – 40 տուն
11. Սրպիհան (Սուրբ Յան) – 40 տուն

բ. Սառը (հայ, թուրք, քուրդ) բնակչություն ունեցող գյուղերի հայերի թվաքանակը

1. Մեղուցիկ (Մեղվըցիկ) – 304 տուն (ավելի քան 1800 բնակիչ)
2. Մեծագրակ – 85 տուն

¹ Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, էջ 98:

3. Ծաթգեղ – 78 տուն
4. Բզվան – 70 տուն
5. Բթառիճ (Փթառիճ) – 68 տուն
6. Ղարաքիլիսա – 45 տուն
7. Ղարաթուշ – 42 տուն
8. Մոլլագեղ – 40 տուն
9. Խնձորեկ (Խնձորի) – 40 տուն
10. Հոռոմագրակ – 36 տուն
11. Շխլի (Շխնի) – 25 տուն
12. Աղջաքենդ – 15 տուն
13. Հարապետի (Հայրապետ) – 15 տուն
14. Ուռեկ – 15 տուն
15. Ծաթեր – 15 տուն
16. Բալանկա (Փալամղա) – 15 տուն
17. Քրդգեղ – 10 տուն
18. Շոխա – 10 տուն
19. Ախտոջուղ (Ախտոիկ) – 5 տուն
20. Բալարան – 5 տուն:

Փոքրաթիվ հայեր էին ապրում նաև Գոմեր, Կամարիկ, Հանդիս, Բրաստիք խան (Պրաստիկ), Լուսնհոնք, Յալընըզբաղ, Մարեք, Ջրանոս, Խանճյան Մզրե, Ղազանճյան Մզրե, Տնկետեկ և այլ գյուղերում ու ազարակներում: Այսպիսով, Երզնկայի գավառակի (կազա) գյուղական հայ բնակչությունը կազմում էր չուրջ 12 հազար մարդ: Իսկ կրոնափոխ դարձած, լեզվով ու ոգով թուրքացած հայերի թիվը անցնում էր 40 հազարից: Տասնյակ թուրքարնակ գյուղեր կրում էին կամ զուտ հայկական, կամ աղավաղված հայկական անուններ, ինչպես օրինակ՝ Սբնգոր (Ս. Գրիգոր), Փչկաթաղ (Ս. Փրկչի թաղ), Մազաջուր (Մեղրաջուր), Վասկերտ (Վասակակերտ), Նոր գեղ, Վարդանչաճ, Ճենճիկե, Թիլ, Ջրմես, Խտիկ, Վաղավեր, Գեր թաղ (Վերի թաղ) և այլն: Դժվար չէ կռահել, որ սրանք նախապես եղել են հայկական գյուղեր, իսկ բնակիչներն էլ՝ հայեր¹:

Երզնկայի 26 հազար հայերից քչերին էր վիճակված վերապրելու: 1915–1916 սև տարիներին նրանց չուրջ 90 %-ը գոհ գնաց թուրքական յաթաղանին՝ գլխավորապես Կամախի և Սանսա կիրճերում, շատերն էլ ջրամույն եղան Եփրատի ոլորաններում:

¹ Երզնկա քաղաքի ու գավառակի (կազա) վերաբերյալ վիճակագրական հավաստի տվյալները տե՛ս **Թեոդիկ**, Գողգոթա հայ հոգևորականության և յուր հոտին 1915 աղետալի տարին, Բոստոն, 1980, էջ 240–248:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԱՌԱՋԻՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Ճիշտ է նկատված, որ երզնկացիները կրթական տեսակետից միշտ էլ բարձր են կանգնած եղել Հայաստանի մյուս զավառների հայերից: Երզնկացիները ոչ մի ջանք չեն խնայել իրենց դպրոցները կանգուն և բարեկարգ պահելու համար: 19-րդ դարի վերջերին – 20-րդ դարի սկզբներին քաղաքում քիչ կարելի էր հանդիպել որևէ հայի (երկու սեռից էլ), որ գրաճանաչ չլիներ: Ժամանակակից ըմբռնումով առաջին կանոնավոր դպրոցը Երզնկայում հիմնադրվել է 1870 թվականին: Կոչվել է նախ Լուսավորչաց, հետագայում՝ Կեղրոնական վարժարան:

Կառուցված է եղել Ս. Երրորդություն եկեղեցու շրջակայքում, առաջնորդարանին մոտ: Երկհարկանի ու փայտաշեն շենքի առաջին հարկում եղել է ընդարձակ սրահ, որտեղ մանկապարտեզի երեխաներն են սովորել: Այդ սրահը ծառայել է նաև հանդիսությունների, թատերական ներկայացումների համար: Դարձյալ առաջին հարկում գտնվող մի քանի սենյակ տրամադրվել է նախակրթարանին:

Նույնքան տարածություն ունեցող երկրորդ հարկն արդեն նախատեսված բարձր դասարանների աշակերտների համար:

Վարժարանն ապահովված է եղել կարող ուժերով, մի մասը Կ. Պոլսում կրթություն ստացած երզնկացի երիտասարդներ:

Այնտեղ են սովորել հետագայում Երզնկայի մշակութային և հասարակական կյանքում դեր կատարած բազմաթիվ մտավորականներ, այդ թվում Ոսկան Մարտիկյանը, որը հետագայում հասել է մինչև Օսմանյան կայսրության Փոստի և հեռագրատների նախարարի պաշտոնին:

Երզնկայի կրթական կյանքում նշանակալից դեր է կատարել Եգնիկյան վարժարանը, հիմնադրված 1870-ական թվականների վերջերին: Սա էլ գտնվել է Ս. Նշան եկեղեցու շրջապատում: «Ան Երզնկայի մեջ միակ վարժարանն էր,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- որ

կառուցված էր դասարանական նոր դրուժյամբ ու հարմարություններով: Առաջին հարկը գետնեն բարձր ու տախտակամած էր, ուներ շենքի երկարությամբ սրահ մը, շուրջը՝ դասարաններով: Վերևի հարկն ալ գրեթե նույն ձևը ուներ, միայն մեկ երկու դասարան ապելի»¹:

Դպրոցը կառուցված է եղել քաղաքի մեծահարուստներից Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի, Լեփյանների և Ղազարոսյանների նյութական աջակցությամբ:

Դպրոցը գործել է 4-5 տարի և փակվել 1895 թ. դեպքերի օրերին, ուսուցչական կազմի դեմ սկսված քաղաքական հալածանքների պատճառով: Աչքի ընկնող ուսուցիչներից Փողոսյանը ու խնամակալներից Լեփյանն ու Ղազարոսյանը բանտարկվել են, իսկ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը փախել է Հունաստան:

Հետագայում մի խումբ անձնազուհ ռուսուցիչների ջանքերով դպրոցը նորից է բացվել և ունեցել այնպիսի բարգավաճ վիճակ, որ մրցել է քաղաքի լավագույն դպրոցի՝ Կեղրոնական վարժարանի հետ:

Անհամեմատ փոքր տարողություն է ունեցել Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից գործող և նույն թաղի նախակրթարանը հանդիսացող Արամյան վարժարանը: Այն գործել է մի քանի տարի միայն: Ունեցել է 150 աշակերտ:

Երզնկան ունեցել է մի վարժարան էլ, որը կոչվել է Նարեկյան: Սա էլ ս. Փրկչի եկեղեցու թաղամասի նախակրթարանն է եղել, եռահարկ «Նսկա ու փառավոր շենք մըն էր,- գրում է Սյուրմենյանը, հին քաղաքին մեջ միակը՝ իր գեղեցկությամբ ու մեծություն»²:

Առաջին հարկում գետեղված է եղել ճաշարանն ու մթերանոցը: Երկրորդ հարկն ունեցել է նեղ սրահ ու մի քանի դասարաններ: Երրորդ հարկում եղել է ուսուցչանոցը, սերտարանը, որն օգտագործվել է դպրոցական հանդեսների, զեկուցումների համար:

Աշակերտների թվի քչություն պատճառով (100-150 երեխա) երրորդ հարկը միշտ էլ դատարկ է մնացել, հաճախ օգտագործվել է Ընկերական վարժարանի բարձր դասարանների համար: Չնայած շոյլ այս հնարավորությունը, նշված թաղամասում անհամեմատ թույլ է եղել կրթական վիճակը:

«Այս թաղը,- պատմում է Գ. Սյուրմենյանը,- ուսման ու կրթության տեսակետեն ամենահետամնացն էր, հոգեպես թույլ ու այլա-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 142:

մերժ բնակչությունն մը ուներ: Ավանդամուղ, նորություններն խորշող, ժամանակի պահանջը անդոսնող, իրենց պապենական սովորություններուն կառչած մնացած էին, կարծես տարբեր քաղաքացիներ եղած ըլլային: ... Եթե ասոնք կանուխեն ուսյալ քահանաներ ունենային, գուցե այս վերջինները հաջողեին հեղաշրջել զիրենք, քանզի կրոնամուղ ըլլալով՝ կղերեն դուրավ կազդվին»¹:

Երզնկան ունեցել է նաև աղջկանց վարժարան՝ Քրիստինյան կոչված: Հիմնադրվել է 1875 թ. Գր. Ալեաթհյանի ջանքերով: Դպրոցը եղել է երկհարկանի, փայտաշեն: Առաջին հարկը օգտագործվել է տարրական դասարանների համար, երկրորդը՝ նախակրթարանի համար: Բյուջեն գոյացել է աշակերտներից գանձվող թոշակներից, նվիրատվություններից և հանդեսներից ստացած եկամուտներից:

Դպրոցի հոգաբարձությունը հատուկ ուշադրություն է դարձրել աշակերտուհիներին օգտակար գիտելիքներ տալուն: Առաջին հարկում ունեցել են գորգի արհեստանոց, որտեղ աշակերտուհիները սովորել են գորգագործություն: Ունեցել են նաև կարուձևի սենյակ: Հանրակրթական առարկաներից ընտրվել են հայոց լեզու, թվաբանություն, աշխարհագրություն: Այս դպրոցին օգնելու համար ստեղծվել է Երզնկայի հարուստ ընտանիքների կանանցից կազմված մի հանձնաժողով, որը հսկել է դպրոցի բարոյական վարքագծին և նյութական օգնություն է ցույց տվել հոգաբարձությանը:

Քրիստինյան վարժարանը նկատելի դեր է կատարել Երզնկայի իգական սեռի դաստիարակության, նրանց մտավոր վերելքի գործում: Դրա շնորհիվ Երզնկայի հայ ընտանիքներում միշտ էլ եղել են մեկ երկու գրագետ կանայք: Մամուլում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ 1883 թվականին այս վարժարանում սովորել են 250 աշակերտուհիներ, պաշտոնավարել երկու ուսուցիչ, մեկ ուսուցչուհի: Թե ով է եղել Երզնկայի կրթական աշխատանքի մեջ ներգրավված այդ առաջին հայուհին, դժբախտաբար չգիտենք:

Քաղաքում գործել է նաև Հայկազյան մասնավոր վարժարանը, 80 աշակերտով:

Երզնկայի կրթական կյանքում ամենից մեծ դեր կատարած հոգևոր առաջնորդներից Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանը նախաձեռնել է նաև քաղաքից դուրս դպրոց հիմնելուն, «գյուղական դպրոցաց վարժապետ հասցնելու նպատակով»: Նա այդ գործը գլուխ է բերել մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, բնակչությունից հանգանակություն անելով, Կ. Պոլսից նյութական օգնություն ստանալով:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 142-143:

Գպրոցը հիմնել է ս. Ներսես վանքում, կոչել «Ներսիսյան վարժարան գիշերօթիկ»։ Ահա թե ինչ ենք կարդում մոտ Հարյուր տարի առաջ տպագրված մի հոդվածում այս դպրոցի մասին։

«Առաջին տարին՝ որովհետև ուսանողք սակավ, գործը նոր և ժողովուրդը եռանդված ու հուսալից էր, ամենայն ինչ լավ ընթացավ։ Քաղաքային մի քանի կարող ազգայինք զոհացուցիչ տարեթոշակներով կպաշտպանեին մեկ մեկ սան, մեն մի գյուղ՝ յուր տված աշակերտին համար կվճարեր ցորյան, լուբիա, հարդ, փայտ, բանջարեղեն և այլն միանգամայն։ Սակայն հետզհետե բեռին ծանրությունը զգալի եղավ»։

Լորիով, ցորենով, դարմանով դպրոց պահելը հեշտ չէր։ Կարճ ժամանակից փակվել է 40 աշակերտ և 10 ծառայող ունեցող այդ դպրոցը, թեև այն մի քանի տարիների ընթացքում, որ գործել է, հասցրել է մի քանի ուսուցիչներ՝ գյուղական դպրոցների համար։

Մենք խոսեցինք Երզնկայի տարրական և յոթնամյա դպրոցների մասին։

Գավառի կրթական կյանքին օգնող ընկերությունները, որոնք հիմնադրվել էին Կ. Պոլսում 1870-ական թվականների կեսերին, ծրագրել էին կենտրոնական քաղաքներում ստեղծել միջնակարգ դըպրոցներ, որոնք պատրաստեին ուսուցիչներ տեղացի երիտասարդներից։ Դրանք կարող էին աշխատել ոչ միայն տվյալ գավառում, այլև՝ մոտակա հայաշատ վայրերում։ Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ Կ. Պոլսում կրթություն ստացած երիտասարդներից քչերն էին համաձայնվում գավառ մեկնել՝ ուսուցչական աշխատանքի։ Չէին մեկնում անգամ գավառից եկած և պոլսական կյանքին ընտելացածները։ Գավառի ընդհանուր հետամնացությունը, կյանքի անապահովությունը, պահպանողական, տգետ մարդկանց հետ տևական պայքարի մեջ լինելու երկյուղը, այս բոլորը հեռու էին պահում զարգացած մարդկանց, որքան էլ որ Կ. Պոլսի դպրոցներում նրանց ուսուցիչները սերմանած լինեին հայրենասիրական գաղափարներ, Հայաստանի մտավոր վերելքին օգնելու անհրաժեշտությունը։

Տեղերում ուսուցչական ուժեր պատրաստելը անհրաժեշտ էր նաև մի այլ նկատառումով։ Օտար վայրերից եկած մարդիկ դժվար էին հարմարվում տվյալ գավառի կյանքին ու սովորություններին, հաճախ անգամ չէին հասկանում բարբառը։ Մինչդեռ այնտեղ ծնված ու մեծացած երիտասարդը, մոտիկից ծանոթ ծննդավայրի մարդկանց հոգեբանությունը, սովորություններին, պահանջներին, կարող էր ավելի հեշտ լեզու գտնել թե՛ աշակերտների ու նրանց ծնողների, թե՛ հոգաբարձությունների հետ։

Ահա այս բոլորը հաշվի առնելով, 1870-ական թվականների վերջերից մի շարք քաղաքներում սկսում են թաղային վարժարաններին զուգընթաց հիմնել երկրորդական դպրոցներ: Վաճում հիմնադրվում է Վարժապետանոցը, 1881 թվականին Կարինում՝ Սանասարյան վարժարանը, Խարբերդում՝ Ամերիկյան միսիոներների Արմենիա կոլեջը, որը հետագայում՝ համրդյան խստությունների շրջանում վերանվանվեց Եփրատ կոլեջ: Սերաստիայում նույնպես ստեղծվել է նման դպրոց:

2. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԸ

Այդպիսի կենտրոնական վարժարան է եղել Երզնկայի Ընկերական վարժարանը, որի մասին ավելի ընդարձակ ենք խոսելու, քանի որ խոշոր դեր է կատարել առհասարակ գավառի կրթական, մշակութային կյանքում: Հետաքրքիր է, որ Ս. Ծոցիկյանը այն անվանում է Ուսումնարան կամ Ընկերական կրթատուն¹:

Բարեբախտ պայմաններում է գործել այս դպրոցը այն առումով, որ Երզնկայում օտարերկրյա միսիոներական կազմակերպությունները խարխախ չէին գցել. կրթական գործը միշտ էլ գտնվել է հայ ազգային մարմինների ձեռքին, անշուշտ եկեղեցու ազդեցությունակ:

Բացատրություն կարիք չունի այն իրողությունը, որ նման դպրոցների հիմնադրումը զուգադիպում էր ռուս-թուրքական պատերազմի ու նրան անմիջապես նախորդող հուսատու օրերին, երբ օրակարգի հարց էր համարվում ապագա Հայաստանի ինքնավարությունը, Կարինն էլ նկատի էր առնվում մայրաքաղաք, իսկ Կ. Պոլսում կազմվում էին վառ երազներ: Անգամ ռուսահայ մտքի այնպիսի մի ականավոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին Գրիգոր Արծրունին էր, առաջարկում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանը տեղափոխել Կարին...

Երզնկայի Ընկերական վարժարանի հիմնադրման մեջ մեծ դեր է կատարել Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, արևմտահայերի սահմանադրական շարժման տարիների գինովությունը արբեցած մի պատանի՝ Հակոբ-Շավարչ Քենտերյանը: Այս երիտասարդի անունը կապված է ոչ միայն կրթական կյանքի, այլև Երզնկայի թատերական շարժման հետ:

Քենտերյանին համագործակցել են Երզնկայի Հայտնի Դանիելյան մեծահարուստ գերդաստանի անդամներից մահտեսի Մկրտիչ Դա-

¹ Ս. Ծոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 163:

նրեկյանը, Հովհաննես Դանիելյանը, Հակոբ Պետրոսյանը, Փ. Պոյաճյանը:

Այս մարդկանցից ստեղծված հանձնաժողովն է, որ 1878 թ. աշնանից անցել է լարված աշխատանքի, կատարել հանգանակություն, որոշել են ուսուցչական կազմը, լուծել շենքի հարցը:

Տնօրեն և ավագ ուսուցիչ է նշանակվել Խաչիկ Հավնունին:

Հոգաբարձությունը մեկ-մեկ շրջագայել է տները, աշակերտներ հավաքագրել, նախապատրաստական բոլոր աշխատանքներն ավարտել և 1879 թ. հունվարի սկզբին մեծ հանդիսավորությամբ կատարվել է դպրոցի պաշտոնական բացումը:

Սակայն դեռ մի ամիս չանցած՝ ծանր հիվանդացել է ու վախճանվել Խ. Հավնունին, որի հետ մեծ հույսեր էին կապել Երզնկայի հայերը, քանի որ բնիկ Տիվրիկցի այդ մարդը աշխատել է Երզնկայում որպես ուսուցիչ և գիտեին բոլորը: «Ջերմ ազգասիրությունը, ծայրագույն ճշտապահությունը և մանավանդ քաղցր բնավորությունը դաստիարակի մը ընտիր տիպար էր տիար Հավնունի, զոր ավաղ, երկինք կարի վաղ հափշտակեց Ընկերական սաներեն»¹:

Հոգաբարձությունը որոշել է նրա փոխարեն Արարիկից հրավիրել պատրաստված մանկավարժ Սարգիս Ամատյանին, որը մեծ դեր պիտի կատարեր հետագայում առհասարակ Երզնկայի մշակութային կյանքում:

Երեք ամիս է տևել Ամատյանին տեղափոխելու աշխատանքը: Այդ ժամանակամիջոցում դպրոցի տնօրենի պաշտոնը ժամանակավորապես կատարել է Մկրտիչ Թորոսնցը: Նա հնարավորություն չի ունեցել շարունակելու պարապմունքները: Զբաղվել է դպրոցի համար հիմնական շենք վարձելու և այլ աշխատանքներով:

Եկել է Ամատյանը, վերջնականապես լուծել շենքի հարցը և 1879 թ. հուլիսի 1-ին պաշտոնապես վերսկսել է պարապմունքները՝ քաղաքի ս. Փրկիչ թաղամասում գտնվող նոր ու հարմարավետ շենքում:

Նախ գործել են նախակրթարանի երեք դասարանները՝ 50 աշակերտներով: 1880 թ. հունվարին աշակերտների թիվը հասել է 70-ի, իսկ մեկ տարի անց՝ 130-ի: Նախակրթարանային երեք դասարանների վրա ավելացել են միջնակարգի չորս դասարանները՝ «եթե չըսենք Պոլսո դպրոցներու ծրագրեն բարձր, գոնե անոնց հավասար ծրագրով»:

¹ «Ընկերական վարժարան Եկեղյաց», Ա տեղեկագիր երկամյա, 1879-1881, 4. Պոլիս, 1881, էջ 4:

Աշակերտներին ընդունել են ուսման վարձով: Կարիքավոր ընտանիքի երեխաները սովորել են ձրի կամ հարուստներից մեկնուսմեկի կողմից սահմանված կրթաթոշակով և համարվել են նրանց որդեգիրը:

Ընկերական վարժարանի երկամյա Տեղեկագրից իմանում ենք, որ 116 աշակերտներից 90-ը սովորել են ուսման վարձ վճարելով, 8-ը՝ որպես մեծահարուստների որդեգիրներ, իսկ 18-ը՝ ձրի:

Դպրոցն ունեցել է յոթը դասարան, որոնցից առաջին տարում վեցն են ապահովված եղել աշակերտներով: Վեցերորդ բարձրագույն դասարանն իր առաջին շրջանավարտները տվել է 1882 թ. հուլիս ամսին:

Մեզ հասել են նաև այն մեծահարուստների անունները, որոնց նյութական օժանդակությունը սովորել են վերոհիշյալ մի քանի աշակերտները և որոնք պարբերաբար օժանդակել են դպրոցին՝ կարիքի դեպքում: Այդ մեծահարուստներն են եղել Նշան Տեր-Ստեփանյանը, Գրիգոր Մարյանը, Մարկոսյան եղբայրները, Զիվան և Առաքել Դանիելյան եղբայրները, Գաբրիել Ղազարոսյանը, Գաբրիել Փափագյանը:

Ընկերական վարժարանը հենց առաջին տարում Երզնկայում ձեռք է բերել մեծ հեղինակություն, մասնավորապես Ս. Փրկիչ թաղամասի բնակիչների շրջանում, որոնք նյութական և բարոյական ոչ մի զոհողություն առաջ կանգ չեն առել թաղամասի պատիվը բարձր պահող վարժարանի կարիքները բավարարելու համար:

Դպրոցի գտած հաջողությունը պայմանավորված էր մի քանի գործոններով:

1. Ապահովված էր բազմակողմանի զարգացման տեր ուսուցիչներով, որոնք կարող էին մրցել Կ. Պոլսի լավագույն ուսուցիչների հետ՝ իրենց լայն գիտելիքներով և լեզուների իմացությունը:

Չհաշված այցելու ուսուցիչներին, մնայուն ուսուցիչների թիվը եղել է հինգ: Դրանք են Սարգիս Ամատյան-տնօրեն, դասախոս Փրորանսերենի, թուրքերենի, պատմության և աշխարհագրության: Այս առարկաների սոսկական թվարկումն էլ ցույց է տալիս Ամատյանի լայն զարգացումը: Նա երկար տարիներ աշխատակցել է «Արևելյան մամուլ», «Բյուզանդիոն», «Մասիս» և այլ պարբերականների՝ հիմնականում գավառի կրթական կյանքը ներկայացնող հոդվածներով: Վայելել է մեծ հարգանք այն բոլոր քաղաքներում, որտեղ պաշտոնավարել է հետագայում (Արաբկիր, Տրապիզոն, Զմյուռնիա, Հալեպ):

Ընկերական վարժարանի լավագույն ուսուցիչներից է եղել Պետրոս Փողարյանը, որ ավանդել է Հայկաբանություն, կրոնագիտություն, բնագիտություն, թվաբանություն, ձայնագրություն և գծագրություն: Ուրեմն նա ունեցել է և՛ երաժշտական և՛ նկարչական գիտելիքներ:

Մկրտիչ Թորոսենցը դասավանդել է թվագիտություն և տոմարագիտություն, Ժիրայր Վասակունին՝ թվաբանություն, մարդակազմություն, մարմնամարզություն: Նշան Գնդունին էլ եղել է օգնական ուսուցիչ և գեղագիր:

2. **Դասավանդվող առարկաների բազմազանությունը:** Ի տարբերություն մինչ այդ գործող թաղային վարժարանների՝ Ընկերական վարժարանում լայն տեղ է տրվել գործնական օգտագործություն ունեցող առարկաներին: Կրոնի հետ կապված առարկաները, որոնց թիվը հասնում էր 3-4-ի թաղային վարժարաններում, իջեցվել է մեկի՝ կրոնագիտության: Վարժարանի 1881 թ. Տեղեկագրում գտնում ենք ուշագրավ մանրամասնություններ ավանդվող առարկաների մասին: Պարզվում է որ, օրինակ, ազգային պատմության առարկան նախակրթարանի երկրորդ դասարանում անցել են Հայոց պատմության նշանավոր դեմքերի կյանքը անգիր անելով, իսկ հետագա դասարաններում՝ «սկիզբեն ցվերջ», այսինքն՝ ընդարձակ: Այդ առարկայի դասագիրքը եղել է Մ. Մուրադյանի «Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցւոյ» գիրքը, որը, ի դեպ, Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում նույնպես օգտագործվել է որպես Հայոց պատմության դասագիրք, ինչպես վկայում է իր արժեքավոր հիշողություններում ակադեմիկոս Հ. Աճառյանը: Դա եղել է քողարկման միջոց, քանի որ Հայոց պատմությունը պաշտոնապես արգելված էր Համիդյան կառավարության կողմից, իսկ եկեղեցական պատմությունը՝ ոչ:

Վերջին դասարաններում աշակերտներն արդեն սովորել են Արեվելքի հին ազգերի պատմությունը, Միջին դարի պատմությունը, Հասնելով մինչև նորագույն ժամանակները:

Աշխարհագրության ծրագիրը կազմված է եղել հետևյալ սկզբբունքով. նախակրթարանի երկրորդ դասարանում անցել են Երիզա քաղաքի ու նրա շրջակայքի աշխարհագրությունը, տեղագրությունը, կլիման: 3-րդ դասարանում՝ «Հայաստանի աշխարհ (ըստ նոր և նախնի աշխարհագրաց, գծելով)»: Հաջորդ դասարանում սովորել են Թուրքիայի ընդարձակ աշխարհագրությունը, նաև ծանոթացել են Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի աշխարհագրությանը:

Ավելի բարձր դասարաններում անցել են բնական և ուսումնական աշխարհագրություն:

Աշակերտները թվաբանությունը անցել են աստիճանական դարգացումով, չորս գործողությունից հասնելով մինչև տոմարակալություն ու գրահաշիվ:

Նախակրթարանում երեխաները սովորել են միայն մեկ լեզու՝ հայերենը, Ուսումնարանում նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն, բարձր դասարաններում հասնելով այդ երկու լեզուներով շարադրություն գրելու աստիճանին, մի բան, որ քիչ չէր այդպիսի մի ժամանակաշրջանում և կարող էր համեմատվել Կ. Պոլսի լավագույն երկրորդական վարժարանների մակարդակի հետ, անգամ հայտնի Կեղրունական վարժարանի:

Դպրոցի ծրագրում՝ նախակրթարանի երկրորդ դասարանից սկսած՝ հանդիպում ենք երկու ուշագրավ առարկաների, որոնք շարունակվել են ուսումնարանային բաժնում: Այդ առարկաներն են՝ գեղարվեստ և գիտություն: Գեղարվեստ առարկայի դիմաց որպես բացատրություն կարդում ենք՝ «գծագրություն և ազգային երգ»: Սա՝ նախակրթարանի առաջին և երկրորդ դասարաններում: Հետագայում այդ առարկան եղել է գծագրություն, հայկական ձայնագրություն, գեղագրություն, իսկ վերջին դասարանում՝ մանրանկարչություն:

Նշանակում է վարժարանի ծրագիրը կազմողները հաշիվ են առել, որ կլինեն մարդիկ, որոնք կցանկանան զբաղվել երաժշտությամբ ու մանրանկարչությամբ, գրչագրությամբ, այլ խոսքով մասնագիտություններ, որոնք վաղ միջնադարից սկսած այնքան բուռն ծաղկում էին ունեցել Երզնկայում և ցանկալի է համարվել շարունակել այդ ավանդույթը:

Գիտություն առարկայի տակ էլ հասկացել են բնագիտություն, մարդակազմություն, ուսումնառության վերջին դասարանում արդեն՝ քիմիա և ֆիզիկա: Վերջինիս համար ուսուցիչ չլինելու պատճառով որոշ տարիներ չի ավանդվել:

Այս ծրագիրը հետագայում կրել է որոշ փոփոխություն, երբ արգելվել է ոչ միայն հայոց պատմությունն ու Հայաստանի աշխարհագրությունը, այլև ազգային երգը: Դրանով հանդերձ, պետք է ասել, որ խստությունները մայրաքաղաքում ավելի չեղտված են կիրառել, քան երկրի հեռավոր անկյուններում, որտեղ թույլ է եղել լրտեսների հսկողությունը, եթե չասենք հազվադեպ է պատահել, որ լինեն մատնություններ:

3. **Դասավանդման մեթոդը:** Առաջին բանը, որ գրավում է ուշադրություն, դասավանդման սխոլաստիկ մեթոդի փոխարինումն է գիտակցական, տրամաբանական ուսուցման մեթոդով: «Ընկերական վարժարանի» Տեղեկագրում այդ մասին կարդում ենք. «Դասախոսական եղանակը գլխավորաբար հետևյալ երկու սկզբնաց վերա հիմնյալ են. 1. Ամեն ուսումն (յուրաքանչյուր դպրոցական շրջանի մեջ) ուսանողաց՝ իրենց հասակին կարողություն և ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման չափովը ավանդել. 2. ուսումն ավանդել պարզ, ամփոփ, դյուրըմբռնելի և միանգամայն զրոսեցուցիչ եղանակով»:

Հին դպրոցի պատժական մեթոդների վերացումը Ընկերական վարժարանում, Ֆայախկայի փոխարինումը համոզչական պատիժներով, հետապնդել է մի նպատակ՝ աշակերտությունը պատվաստել անհատական արժանապատվության գիտակցություն:

Ինչպես հետագայում Կարնո Սանասարյան վարժարանում, ավելի ուշ՝ Կ. Պոլսի Կեդրոնականում, Ընկերական վարժարանում ուսուցիչներն աշակերտներին դիմել են **պարոն** բառով: Սա սովորական չոյանք չի եղել, այլ նպատակ է ունեցել ամրացնել աշակերտի մեջ այն գիտակցությունը, զաղափարը, թե նա արդեն պատրաստվում է հասարակությունը օգտակար քաղաքացի դառնալու, դուրս է եկել երեխայության տարիքից:

«Դասախոսը,- կարդում ենք Տեղեկագրում,- իբրև ճշմարիտ բարեկամ և ընկեր ուսանողաց, մեծ հարգանք և քաղցրությամբ կվարվին նոցա հետ և որոց սրտի մեջ կջանան պատվո և վեհանձնություն զգացմունք զարթուցանել: Բռնություն, զանակոծություն և այլ նրմանօրինակ փտած խիստ միջոցներ խպառ արտաքսված են վարժարանես»¹:

Կանոնադրության մեջ կան կետեր, որոնք վերաբերում են դպրոցի ներքին կարգուկանոնին, աշակերտների ժամանակին դպրոց գալուն ու վերադարձին, ճաշերի ժամերին, փոխադարձ հարգանքին, զգեստների մաքրությունը և այլն: Ուշագրավ է այդ կանոնադրության մեջ «ամեն պարագայի մեջ մաքուր հայերեն խոսիլ» արտահայտությունը:

Ընկերական վարժարանում ամեն ամիս գումարվել են ծնողական ժողովներ, որտեղ ոչ միայն տեղեկություններ են տրվել աշակերտների առաջադիմության, ետ մնացողների վիճակի մասին, այլև լսվել են զեկուցումներ, ճառեր, տրամախոսություններ հենց աշակերտների կողմից արտասանված: Նման հանդիպումներ աղջիկների համար կազմակերպվել են երկու ամիսը մեկ անգամ:

¹ «Ընկերական վարժարան եկեղյաց», էջ 16:

Վարժարանին կից գործել է Սանուց միությունը, որը ստեղծել է գրադարան, աշխատել ճոխացնել այն նոր գրքերով: Կիրակի օրերը հավաքվել են բարձր դասարանի աշակերտները և զբաղվել են ընթերցանությունում կամ գրական նյութերի շուրջ վիճաբանություններ ունենալով:

Մի ընկերություն էլ ստեղծվել է մանկավարժական աշխատանքներին օժանդակելու համար: Այդ ընկերության պարտականություններից մեկն է եղել ծնողների կապի ուժեղացումը դպրոցի հետ, միաժամանակ աշխատել վերացնել ուսուցչի և աշակերտի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը, մտերմացնել նրանց, վերացնել «ծառայական երկյուղն» և աշակերտներին վարժեցնել «ազատության և համարձակության», ինչպես կարդում ենք Կանոնադրության մեջ:

Թե երզնկացիները որքան են զնահատել Ընկերական վարժարանի հենց առաջին տարվա աշխատանքները, երևում է այն համախոսականից, որ նրանք ուղղել են դպրոցի հիմնադիրներին 1881 թ. հունվարի 18-ին:

Որպես պատմական ուշագրավ վավերագիր մեջ ենք բերում այդ ուղերձը նույնությամբ.

«Պատվարժան տյարք Հիմնադիրք Ընկերական վարժարանի եկեղյաց:

Վարժարանիդ աշակերտաց ծնողք սրբազան պարտավորություն մը կհամարին իրենց խորին շնորհակալությունն ու երախտագիտությունը այսու մատուցանել պատվարժան հիմնադիր տյարցդ, որ հայրենասիրական ոգվով բարոյապես և նյութապես այնչափ զոհողություն հանձն առած եք ազգային մանկավույն կրթության խընդիրն քաջապես առաջ վարելու և հայրենյաց օգտակար և ճշմարիտ զավակներ պատրաստելու, որո մի մեծ ապացույցն է Վարժարանիդ աշակերտաց ամենասուղ միջոցի մեջ ունեցած հառաջադեմ վիճակը, որ հաստատված է թե՛ տարեկան քննությանց միջոցին քննիչ մեծապատիվ տյարց տված վկայությամբ, թե՛ մեր ծնողացս առօրյա քննություններովն: Մասնավորապես երախտապարտ ենք Վարժարանիդ պատվարժան ուսուցչաց, որոց անձնվեր ջանից և կատարյալ հմտության արգասիք են ընկերական սանուց ստացած սրտի և մտքի այն ամեն կրթություններն, որք ճշմարիտ դաստիարակության հիմունք են և հայ ազգին ու ներկա դարուս պիտոյից իրապես կհամապատասխանեն:

Ուստի, մեծապատիվ տյարք, մեր անհուն զոհունակության իբր դուզնաքյա նվեր՝ հաճեցեք սույն պարզ ու անկեղծ ուղերձն ընդունիլ

և հրատարակել տալ Վարժարանիդ տարեկան Տեղեկագրոյն հետ ի մխիթարութիւն հայերենյաց և ի պարծանս Երիզայի: 18 հունվար, 1881, Երիզա: Ստորագրութիւնք»¹:

Ընկերական վարժարանի համբավը կարճ ժամանակում այնքան է մեծացել, որ ոչ միայն Երզնկա քաղաքից, մոտակա գյուղերից, այլև Հայաստանի այլևայլ շրջաններից աշակերտներ են ուղարկվել այնտեղ սովորելու. աշակերտների մեջ եղել են կարնեցիներ, բայբուրդցիներ, տրապիզոնցիներ:

Մամուլում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ Երզնկայի դպրոցների առաջադիմութիւնը արձագանք է գտել անգամ փարիզյան մամուլում²:

Հիմնադրումից չորս տարի հետո վարժարանը տվել է իր առաջին շրջանավարտները, որոնցից մի քանիսը իսկույն աշխատանքի են անցել Երզնկայում, մի քանիսն էլ ուղարկվել են Կ. Պոլիս՝ կատարելագործվելու: Շրջանավարտներից երեքն էլ, որոնք եղել են ամենից բարձր ցուցանիչներով աշակերտները, պահվել են Ընկերական վարժարանում՝ ուսուցչի պաշտոնով:

Հետագայում ավելի է մեծացել շրջանավարտների թիվը, որոնք նկատելի դեր են կատարել Երզնկայի, Կամախի, Դերջանի մտավորական կյանքում:

Տարեցտարի, սակայն, համիդյան խստութիւնների սաստման զուգընթաց՝ ծանրացել է վարժարանի վիճակը: Հարուստները, առ ի զգուշութիւն, թուլացրել են իրենց կապը դպրոցի հետ: Ոսխտվել է բյուջեն:

Ընկերական վարժարանը 1884 թ. կանգնել է նյութական նկատելի դժվարութիւն առաջ: Հարկ է եղել դպրոցի վիճակը ներկայացնել մամուլում և օժանդակութիւն խնդրել: Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլը» տպագրելով վարժարանի կողմից ուղարկված մի գրութիւն, անում է ուշադրավ եղրակացութիւններ:

«Ցավալի լուրեր կհասնին մեզ Երիզայի Ընկերական վարժարանի արդի վիճակին վրա, որ նյութական տագնապի մեջ կգտնվի: Արդեն հայտնի է, որ այս վարժարանը Հայաստանի առաջին վարժարաններեն մին է, ըստ վկայութիւն հայազգի և օտարազգի ականավոր անձանց: Անշուշտ կրթութիւն դատն զգալի հարված մը պիտի կրե, եթե երբեք այդ կրթարանը քայքայի:

¹ «Ընկերական վարժարան Եկեղյաց», էջ 8:

² «Արևելյան մամուլ», հունիս, 1884, էջ 27-30:

Խմբագրությունն պարտ կհամարի կրթասեր ազգայնոց և կրթական ընկերությունաց ուչադրությունը հրավիրել Ընկերական վարժարանի այդ անկայուն վիճակին վրա, որ փութան կարևոր աջակցությունն ընձեռելու ի սեր կրթության Հայաստանի մանկտվույն բարօրություն: Քանի որ Ընկերական վարժարանի արտադրած օգուտները Հայաստանի զանազան կողմեր կրնան փոխի, ազգասիրություն պարտ մը կատարած պիտի լինին անոնք որ դրամական նպաստներ պիտի հայթայթեն այդ վարժարանին: Տարակույս չունինք, որ Հայոց Միացյալ ընկերությունը պիտի շարունակեն իրենց նպաստն և չպիտի թողուն որ Ընկերական վարժարանը կործանի»:

Հետաքրքիր է, որ երզնկացիներն ակնկալել են նաև ոռոսահայերից օգնություն ստանալու հանգամանքը. «Ռուսական Հայաստանի և արտաքո բնակյալ մերազնյայք, եթե լավ տեղեկություն ունենան Ընկերական վարժարանի վերաբերյալ և զայն ճանաչեն ինչպես որ է, պիտի փութան իրենց նպաստով քաջալերել, ինչպես քաջալերել են արդեն մի շարք կրթական հաստատություններ»¹:

Ընկերական վարժարանի վարչությունը դիմել է Կ. Պոլիս և Միացյալ ընկերությունից նյութական օգնություն խնդրել: Ստացել է որոշ բան, սակայն դրանով դրությունը չի փոխվել:

Տեսուչ Ս. Ամատյանը, չկարողանալով տոկալ տևական դժվարություններին, հրաժարվել է իր պաշտոնից և մեկնել է ծննդավայրը՝ Արարկիր:

«Ընկերականի աստղը այսպես մարելու վրա՝ վերջին ճիգ մըն ալ ի գործ կը դրվի: Դպրոցի տնօրենություն կհրավիրվի Միհրան Խորթումճյան, որ զորավոր նկարագրի և կամքի տեր, լուրջ ու հեղինակավոր, վերջին ծայր կարգապահ ու խստապահանջ մեկը ըլլալով՝ կը հաջողի վարժարանը ներքնապես բարեկարգել, բայց հիմնադիր անդամները այլևս չկրնալով կուրծք տալ ու դիմագրավել դժվարությունաց, մանավանդ դրամական տագնապին, դպրոցը կը փակվի վերջնականապես, որպես շողշողուն աստղ 6-7 տարի Երզնկայի կրթական ասպարեզին վրա փայլելն հետո»²:

Ընկերական վարժարանի տնօրինությունը սովորություն է ունեցել պահելու հատուկ մատյան, որտեղ իրենց տպավորություններն են գրել դպրոցն այցելած ականավոր մարդիկ: Հետագա քաղաքական փոթորիկները ուր են նետել այդ արժեքավոր մատյանը, հայտնի չէ: Բարեբախտաբար 1881 թ. լույս տեսած երկամյա Տեղեկագրում մեջ

¹ «Արևելյան մամուլ», 1884, հունիս, էջ 30:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 132:

են բերված այցելուներից մի քանիսի տպավորությունները, որոնք այնքան կարևոր են Լնկերական վարժարանի կշիռը հասկանալու տեսակետից:

Հայտնի բանահավաք Գ. Սրվանձտյանցը, որ 1879 թ. այցելել է Երզնկա և իր «Թորոս աղբար» արժեքավոր գրքում համառոտակի նկարագրել ճանապարհորդությունը, Լնկերական վարժարանի տրպավորությունների մատյանում թողել է հետևյալ գրությունը, «1879 մայիս 14. Երիզայի հայոց Լնկերական վարժարանին այցելություն ընելով թե կանոնադրությունը, թե օրագրությունը և թե դասերու մեթոդները ուչադրություն անելով, մեծ հույս ունեցա թե սույն նորահաստատ վարժարանը օր ըստ օրե արագ արագ պիտի հառաջադիմե փութաջանությունը դասատուաց և խնամակալությունը հիմնադրաց, որոց ի քաջալերս գոհություն և օրհնություն կը նվիրեմ սրտագին»¹:

Ուարբերդի առաջնորդ Կարապետ ծ. վ. Բագրատունին, Կ. Պոլիս մեկնելիս այցելել է Երզնկա, ներկա գտնվել Լնկերական վարժարանի ավարտական քննություններին և տպավորությունների մատյանում գրել է, թե ինքը շատ գոհ է մնացել աշակերտների առաջադիմությունից: «Կը քաջալերեմ թե Հիմնադիր խորհրդո մեծ. անդամք և ուսուցիչք և աշակերտք, զի առավել ևս աշխատությունը քայք և լույս տան դպրոցին և Երիզայի փառքը բարձրացունեն, զի փառք Երիզայի ընդհանուր ազգություն կվերաբերի. և նախանձելի լինին այլևայլ գավառաց դպրոցներուն և հայ ժողովրդյան»²:

Կարնո անգլիական հյուպատոս Հենրի Թրոթերը հետևյալն է գրել. «Պատիվ ունեցա Երիզայի Լնկերական վարժարանը այցելելու. ուրախ եմ աստ արձանագրելու, թե աշակերտք լեզվագիտության և աշխարհագրության մեջ գոհացուցիչ հառաջադիմություն մի ըրած են խնամք յուրյանց փութաջան դաստիարակաց: Դպրոցին մեջ տեսնված կարգ ու կանոնը և աշակերտաց համարձակությունը պայծառ ապագա մը կը խոստանան»³:

Կարնո ռուսական դերհյուպատոս Կ. Կամսարականի կարծիքը. «Շատ ուրախ եմ, որ Երիզայի մեջ մի այսպիսի բարեկարգ վարժարան տեսա, որ իրավամբ դպրոց կոչվելու արժանի է, և ավելի ուրախ եմ, որ սա Հայաստանի մեջ տեսած ամեն վարժարաններեն լավագույնն է ամենայն կերպով: 25 սեպտ. 1880, Երիզա»:

¹ «Լնկերական վարժարան Եկեղյաց», էջ 25:

² Նույն տեղում, էջ 27:

³ Նույն տեղում, էջ 29-30:

Դպրոցի ազգային ոգու մասին բնութագրական է Սրապիոն Սևա-
յանի կարծիքը. «Հայրենասիրական եռանդը, որ կը ներշնչվի աշա-
կերտաց,- գրում է նա,- միանալով բարոյականին և խոհուն ուսման,
որոնք կավանդվին տղայոց, զիրենք անտարակույս ապագային կա-
րող, հմուտ, հայրենասեր մեկ մեկ անհատներ պիտի շինեն»¹:

Նման բարձր կարծիք հայտնողներից մեկն էլ, Ջարեհ Թորոսյանը
ասել է. «Սղճի հանդարտությամբ կվկայեմ, թե անհամեմատ բարձր
է Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքաց ամենն լավ դպրոցներեն»:

Մեզ հասել են Ընկերական վարժարանի առաջին երկու տարիների
աշակերտների անունները, ուսման առաջադիմություն ցուցանիչնե-
րով: Այդ տախտակից երևում է, որ վերջին դասարանների աշա-
կերտներն անհամեմատ ավելի բարձր թվանշաններ են ստացել,
ինչ որ վկայում է նրանց բացարձակ հասունություն մասին: Այսպես՝
5-րդ դասարանի ինը աշակերտներից հինգը բացարձակ գերազան-
ցիկներ են, որոնցից երկուսը պաշտոնական ուսանող, այսինքն՝ վճա-
րովի, երկուսը՝ թոշակավոր, մեկը՝ ձրի: Մյուսներն ունեն 5 և 4 թվա-
նշաններ:

* * *

Ուշագրավ է այդ երկու տասնամյակներում Երզնկայի դպրոց-
ներում սովորող աշակերտների թվական աճը: 1886 թվականին Եր-
զնկայի վեց դպրոցներում սովորող աշակերտների թիվն անցել է
1000-ից, որից 700-ը տղաներ, 300-ը՝ աղջիկներ: Եթե նկատի ունե-
նանք, որ այդ տարիներին շատ գյուղեր ունեին իրենց դպրոցները,
ապա միայն քաղաքի համար փոքր թիվ չէր 1000 աշակերտը: Ուսու-
ցիչների թիվն էլ հասել է 40-ի:

Իսկ ինչ նյութական միջոցներով են գործել դպրոցները:

«Դպրոցներու պյուտճեն կգոյանար առհասարակ թոշակներե,
հանդեսներու հասույթեն և նվիրատուութուններե,- գրում է Գ. Սյուր-
մենյանը,- պակաս մնացածը թաղի եկեղեցւո սնտուկեն կլրացվեր:
Երզնկացիք միշտ ջանացած են տեղական միջոցներով հոգալ իրենց
դպրոցներու ծախսերը: Քանի մը տարի միայն Կ. Պոլսո Միացյալ
ընկերությունը՝ հիսուն և Փարիզի Հայուհյացը երեսուն ոսկիով նը-
պաստած են Ընկերական վարժարանին»²:

Ինչպես Կ. Պոլսում, Երզնկայում էլ դպրոցների վրա ուժեղ է եղել
մեծահարուստների ազդեցությունը, քանի որ նրանք նույնպես նյու-
թական օժանդակություն են ցույց տվել այս կամ այն դպրոցին:

¹ «Ընկերական վարժարան Եկեղաց», էջ 31:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 145:

Տոն օրերին որպես կանոն բարձր դասարանների աշակերտները այցելել են նրանց տները, երգել ուսուցիչների սովորեցրած ազգային երգերը կամ չարականներ: Ծննդի, Հարսանիքի ծիսակատարությունների ժամանակ նույնպես դպրոցական երգչախմբերը փայլ են տվել Հարուստների տների Հավաքներին, ինչպես այդ կատարվել է Զիվան էֆենդի Դանիելյանի եղբոր ամուսնություն հանդեսին, որին ներկա է եղել նաև Թուրքական չորրորդ զորաբանակի Հրամանատար Զեքի փաշան:

Երգնկայի մատաղ սերնդի դաստիարակություն գործում նվազ դեր չեն կատարել մանկապարտեզները:

Մինչև 1890-ական թվականները Երգնկայում չի եղել մանկապարտեզ այժմյան ըմբռնումով: Ամեն մի թաղ ունեցել է իր «Ծաղկոցը», որտեղ թաղի երեխաներին սովորեցրել են խաղեր, երբեմն նաև ոտանավորներ, կամ գրաճանաչ դարձրել:

Հետագայում, Քրիստինյան օրիորդաց վարժարանին օժանդակող կանանց միություն ջանքերով ստեղծվել է մանկապարտեզ, ապահովվել ընդարձակ սրահով, որտեղ «մոտ 250–300 մանուկներ մանկավարժական նոր մեթոդներով կկրթվեն: Հաճախ լսարաններ տեղի կունենային Հոն ու ժողովուրդը խուռներամ կերթար իր փոքրիկներու խաղն ու պարը տեսնելու, անոնց զվարթ երգն ու արտասանությունները լսելու»¹:

Սյուս թաղերում էլ ստեղծվել են նման մանկապարտեզներ, այնպես որ դարավերջին Երգնկայի հայերի գրեթե բոլոր երեխաները ընդգրկված են եղել բարեկարգ ու մաքուր մանկապարտեզներում:

Ավարտելուց առաջ Երգնկայի կրթական կյանքին նվիրված այս գլուխը, ուզում ենք հիշատակել այն մարդկանց անունները, որոնք ունեցել են կրթական, մանկավարժական երկարամյա գործունեություն, աշխատել են դպրոցներում որպես ուսուցիչ կամ տեսուչ: Դրանց մի մասը տեղացիներ են եղել, մի քանիսը՝ դրսեցիներ:

Ահա մի քանի անուններ. Մկրտիչ Հայկունի՝ աշխարհագրություն ուսուցիչ. Թաղեոս Բագրատունի՝ հայկաբան, Մարգար Շավարշ, Գրիգոր Մամիկոնյան, Պետրոս Փողարյան, Մարտիրոս Թորոսյան, Օհան Սյուրմենյան, Նշան Փթիկյան, Զարմայր ձերմակյան, Միհրան Խորթումճյան, Հովհաննես Տեր-Կարապետյան, Նշան Ոսկերիչյան, Խաչիկ Տյուրկերյան, Տիգրան Պաղտիկյան, Սողոմոն Ռեհանյան, Մանուկ Պալոյան, Տիգրան Կարմիրյան, Մերուժան Օզանյան, Պետրոս Սրապյան, Գարեգին Մարտիկյան, Հայկ Սրապյան, Գուրգեն Փա-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 144:

փաղյան, Կարապետ և Գրիգոր Նարնջյան եղբայրներ և այլն, մեծ մասամբ ուսուցիչներ տարբեր առարկաների:

Սրանցից Պետրոս Սրապյանը երկար տարիներ եղել է Եզնիկյան վարժարանի տնօրենը և վայելել է նույնպիսի հարգանք, ինչպիսին վայելել է Ընկերական վարժարանի տնօրեն Ս. Ամատյանը¹:

Քրիստինյան վարժարանի երկարամյա տեսուչն է եղել Սարգիս Ահարոնյանը, նույնքան վաստակաշատ մի մանկավարժ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Երզնկայի Հայկական դպրոցները ներկայացրել են հետևյալ պատկերը.

Կեդրոնական վարժարան, ունեցել է 300–350 աշակերտ, 10 ուսուցիչ:

Եզնիկյան վարժարան, ունեցել է 250–300 աշակերտ, 8 ուսուցիչ:

Արամյան վարժարան, ունեցել է 150–200 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:

Ս. Փրկչյան վարժարան, ունեցել է 100–150 աշակերտ, 4 ուսուցիչ:

Քրիստինյան աղջկանց վարժարան, ունեցել է 350–400 աշակերտուհի, 7 ուսուցիչ:

Մանկապարտեզ՝ 150–200 երեխա, 3 ուսուցիչ-դաստիարակ:

Ուրեմն՝ բոլոր դպրոցները միասին վերցրած ունեցել են մոտ 1500 աշակերտ, 38 ուսուցիչ:

Ոստեցինք միայն քաղաքի մասին: Հայկական գրեթե բոլոր մեծ գյուղերն ունեցել են գեթ նախակրթարան, անգամ մանկապարտեզ: Նման գյուղեր են եղել Արմտանը, Մթնինի, Երկանը և այլն: Ս. Ամատյանը 1887 թ. տպագրած մի հոդվածում Երկան գյուղի դպրոցի մասին հետևյալն է գրում. «Ս. Գևորգա քովն է Երկան գյուղն, որ հայաշատ, այգեվետ, դրախտաշատ գյուղ մ' է: Հայք շատ լուրջ և ճարպիկ են ի գյուղականս: Ունին երկու դպրոց, մին անհատական, մյուսն ազգային: Անհատական վարժարանին ուսուցիչն է պ. Շավարշ Չիլասոյան, ուչիմ ու ծանրաբարո երիտասարդ մը, քաղաքին Ընկերական վարժարանին ուսումնավարտներեն»²: Բավականին բարձր կրթական մակարդակ է ունեցել Ղարատիկին գյուղի դպրոցը, որտեղ դասավանդել են Երզնկայի Ընկերական վարժարանի շրջանավարտները: 1914 թ. դպրոցն ուներ շուրջ 30 սաներ:

Երզնկայի մտավոր կյանքում Հայկական դպրոցների դերը դժվար պիտի լինի հասկանալ, առանց նկատի ունենալու տիրապետող թուրք ժողովրդի ուսման մակարդակը: Համարձակ կարող ենք ասել, որ Ընկերականի, Եզնիկյանի նման վարժարաններ Երզնկայի թուրքերը

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 144:

² «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 438:

ունեցան հայերից ավելի քան կես դար հետո, 1920-ական թվականների վերջերին:

1870–1880 թթ. Երզնկայում գործել են միայն մեջիդներին կից կրոնական տարրական դպրոցներ, որտեղ մոլլա դառնալու կոչում ունեցող երիտասարդները սովորել են արաբերեն տառերը կարդալ, Ղուրանից հատվածներ անել, առանց հասկանալու անգիր արված այդ հատվածների իմաստը, որը չէին հասկանում նաև սովորեցնող մոլլաները, արդարանալով այն իմաստուն պատճառաբանություններ, թե դա Աստուծո լեզուն է, ամեն մարդ չի կարող հասկանալ:

Իսկ երզնկացի թուրք աղջիկները գրաճանաչ դարձան միայն այն տարիներին, երբ Մուստաֆա Քեմալը հրաժարվեց թուրք ժողովրդին տգիտություն մեջ պահող «աստվածային լեզվի» տառերից և ընդունեց լատիներենը, այսինքն՝ 1928 թ. դեկտեմբերից հետո:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Խոր անցյալից սկսած՝ երզնկացիների զվարճության հիմնական միջոցներն են եղել ժողովրդական խաղերը, թատերական բնույթ ունեցող ցուցադրությունները:

Այդ խաղերի մի մասն ընդհանուր էին եղել թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար, մի մասը՝ հատուկ միայն հայերին և ունեին ազգային բնույթ, պաշտամունքային հենք:

Ընդհանուր խաղերից են՝ դարագոյզը, օրթա օյունուն; Առաջինը մեծ մասամբ ցուցադրվել է սրճարաններում և հանդիսատես ունեցել միայն տղամարդկանց, այն էլ փոքր թվով, որքան որ տեղավորել է սրճարանը: Երկրորդը կրել է ավելի մասսայական բնույթ, ցուցադրվել է հրապարակներում և գեթ լուսամուտներից կամ հեռուներից դիտվել է նաև փարաջանների մեջ փաթաթված թրքուհիների կամ հայուհիների կողմից:

Թե՛ դարագոյզ խաղացողների և թե՛ օրթաօյունների մեջ եղել են հայեր, սակայն լեզուն երկու դեպքում էլ մնացել է թուրքերենը, որը ընդհանուր էր բոլորի՝ համար և հասկանալի թե՛ տիրապետող և թե՛ հպատակ բոլոր ժողովուրդների համար:

Ընդհանուր ժողովրդականի և ազգային ժողովրդականի միջին տեղն է բռնել լարախաղացությունը: Ցուցադրողներն ընդհանուր առմամբ եղել են հայեր, իրենց համարել Մշո ս. Կարապետ վանքի ղուլեր, այսինքն՝ որդեգրեր, միշտ հայտնել են թե ոչ միայն այնտեղ են սովորել, այլև ս. Կարապետն է ուժ ու հնարամտություն տվել իրենց:

Չնայած ազգային, կրոնական այս երանգին, նաև այն փաստին, որ լարախաղացները հայկական կենտրոններում են կատարել իրենց ցուցադրությունները, ունեցել են նաև թուրք հանդիսականներ:

Օրեր առաջ մունեստիկը հայտարարել է Մշո ս. Կարապետի ղուլերի գալու և ելույթներ ունենալու օրը, տեղը, հաճախ նաև կատարողների անունները, եթե դրանք հռչակված, հայտնի անուններ են եղել:

Կատարվել է նախապատրաստական աշխատանք, հայտարարված տեղում կանգնեցվել են ձողերը, ամրացվել պարանը:

Մի նոր մունետիկ հայտարարել է խաղի սկսվելը: Նոնված բազմության ներկայութամբ՝ լարախաղացը ոգեկոչելով ս. Կարապետին և աղերսելով նրա օգնությունը, բարձրացել է լարի վրա, սկսել է քայլել: Առաջին քայլերն անելիս ունեցել է դիտմամբ կատարված տատանումներ, սարսափ պատճառելով հանդիսականներին, թե որտեղ որ է կրնկնի, ապա արդեն լիովին տիրապետած ձեռքի հավասարակշռիչ ձողին՝ սկսել է պարել պարանի վրա, դհոլ-գուռնայի ներդաշնակ հնչյունների տակ, կատարելով մերթընդմերթ վտանգավոր, երկյուղ ազդող չարժույթներ:

Մինչ լարախաղացը զբաղված է եղել իր վարպետության ցուցադրումով, օգնականը ֆեսը բաց արած շրջագայել է ժողովրդի մեջ և դրամ հավաքել: Տվել են՝ ով որքան ցանկանա:

Հրապարակային նման ցուցադրությունների ժամանակ երբեմն հանդես են եկել Կ. Պոլսից կամ այլ քաղաքներից եկած կրկեսային վարպետներ, կատարել են աճապարարական փորձեր սնտուկների մեջ մտած՝ սղոցով կտրել են տվել սնտուկը լայնքով իրենց մարմնի զբաղեցրած մասով, ապա՝ դուրս եկել ողջ... Հրաչքով: Կամ հանդիսականներից մեկնումեկից վերցրել են ինչ որ իր, բոլորի ներկայութամբ կտրել են, թաշկինակ գցել վրան, տակից հանել անվնաս... Հրաչքով:

Կատարվել են նաև հիպնոզի փորձեր:

Հայերը, սակայն, ունեին ազգային խաղեր, որոնք կազմակերպվում էին մասնավորապես Բարեկենդանի և Վարդավառի տոնակատարությունների օրերին: Սովորություն էր հավաքվել մեկնումեկի տունը Բարեկենդանի գիշերներին և կազմակերպել զանազան խաղեր, զվարճանալ մինչև ուշ գիշեր: Պատահում էր, որ ծպտված այցելում էին տունե-տուն, նախօրոք մշակված, բայց հիմնականում հանապատրաստի երկխոսություններով քննադատում, զբախոսում էին կամ հյուրընկալ տան մարդկանց, կամ քաղաքի երևելիներից մեկնումեկին, հաճախ հենց նրանց տներում, առանց որևէ անախորժության տեղի տալու, քանի որ Բարեկենդանի կատակները միշտ էլ ներողամտության են հանդիպել:

Եթե Բարեկենդանի խաղերը հիմնականում չորս պատերից ներս են կատարվել ձմռանը, ապա Վարդավառը նշվել է բաց դաշտերում, հաճախ կայերում ու հանդերում, ամբողջ գյուղի մասնակցութամբ: Երգնկացիներն այդ օրը նշել են քաղաքից դուրս կամ ուխտագնացություններով, կամ մոտակա զով վայրերում բաց անելով իրենց սեղանները:

Վարդավառի տոնակատարութիւնների ժամանակ կատարվել են ժողովրդական այնպիսի խաղեր, որոնք ունեցել են թատերական երանգ: Երբեմն ցուցադրվել են որոշակի սյուժեի վրա կառուցված խրատական կամ դաստիարակչական, նաև քննադատական պատկերներ: Ծաղրվել են անբանները, ծուլերը, վաշխառուները: Կատարող դերակատարները ոչ միայն հագուստով են ծպտվել, այլև ունեցել են յուրահատուկ դիմահարդարում, ածուխով բեղեր, մազերից, բրդից միլուքներ են պատրաստել, կեղծել են իրենց ձայնը և այլն:

Ընտանիքներում կամ սրճարաններում զվարճութան սիրված միջոցներից է եղել աշուղական մրցումներն ու նրանց երգերը առհասարակ:

Երգնկացիները հաճախ են լսել տարբեր քաղաքներից եկած աշուղների, այդ թվում կովկասցիների, որոնք կատարել են արևելյան սիրավեպեր, ինչպես «Աշուղ Ղարիբ», «Ասլի Բյարամ», «Շահ Իսմայիլ»:

Պատահել է, որ աշուղը դրանք կատարել է դերասանական նկատելի վարպետութամբ, օգտագործելով դիմախաղ, ձայնի երանգավորման հարուստ գունավորում:

2. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

Թատերական կյանքը Կ. Պոլսում աշխուժացում ապրեց Ղրիմի պատերազմից անմիջապես հետո, 1850-ական թվականների կեսերից, երբ Օրթագյուղ, Սասգյուղ, Բերա թաղամասերում սկսեցին գործել հայկական թատերախմբեր: Այդ խմբերում նկատելի հասունացում ապրած դերասան-դերասանուհիներն էին որ դարձան 1861 թ. դեկտեմբերին հիմնադրված Հայ առաջին պրոֆեսիոնալ թատերախմբի՝ «Արևելյան թատրոնի» կորիզը:

Կ. Պոլսում հանդես եկան հայկական մի քանի թատերախմբեր, որոնք հայերեն ներկայացումներ տվեցին մինչև ռուս-թուրքական պատերազմի վերջը, երբ 1879 թ. սուլթանական կառավարությունը արգելեց հայերեն ներկայացումները:

Մեր ծրագրից դուրս է պոլսահայ թատրոնի գործունեությունը ներկայացնելը: Մենք դրան անդրադարձել ենք մեր եռահատոր աշխատությունում¹:

¹ Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. Ա-Գ, Երևան, 1962, 1965, 1975:

Այստեղ նշենք միայն, որ գավառական թատրոնը ծնունդն էր պոլսահայ թատերական շարժման, գործեց նրա ավանդներին հավատարիմ, նույնպիսի նպատակադրումով, այսինքն՝ ազգային-ազատագրական գաղափարների չեփորահարում թատերաբեմից: Կարող ենք ասել, որ այդ դերը կատարեց լավագույնս, գավառական երիտասարդությունը տողորելով վառ հայրենասիրության ոգով:

Մեր հաշվումներով հարյուրից անցնում է այն քաղաքների, վայրերի թիվը, որտեղ հայերը թատերական ներկայացումներ են տվել, հիմնականում սիրողական ուժերով: Այդ քաղաքներից են՝ Կարինը, Վանը, Երզնկան, Սեբաստիան, Տրապիզոնը, Ակնը, Ուարբերդը, Եվդոկիան, Մալաթիան և այլն:

Ո՞ր թվականի, ո՞ր ամսին է տրվել թատերական առաջին ներկայացումը Երզնկայում՝ դժվարանում ենք ասել. անշուշտ դպրոցներում բարոյախոսական պատկերներ ցուցադրված պիտի լինեն՝ աշակերտների ուժերով, ինչպես այդ կատարվում էր բոլոր վայրերում: Դրանք ներկայացումներ չէին բառիս այժմյան հասկացողությունամբ, թեկուզ սիրողական մակարդակի ներկայացումներ: Կատարվում էին մեծ մասամբ երկախոսությունների ձևով: Հանդիսատեսներն էլ եղել են դպրոցներում սովորող աշակերտների ծնողները, նաև քաղաքի երեկյիներից ոմանք, եթե հանդեսները կատարվել են ուսանողական տարվա փակման, մրցանակաբաշխությունների օրերին: Այսպիսի աշակերտական ներկայացուցիչներ տրվել են թե՛ Ընկերական և թե՛ Կեդրոնական վարժարաններում: Դրանով հանդերձ՝ նման հանդեսների ժամանակ բարձր դասարանների աշակերտները հաճախ ի հայտ են բերել ոչ միայն արտասանական, այլև դերասանական տվյալներ, որոնք քաջալերվել են ուսուցիչների կողմից:

Բայց նույն այդ դպրոցական ներկայացումները աստիճանաբար փոխել են իրենց բնույթը՝ կապված ժամանակաշրջանի քաղաքական մտայնության հետ: Աստվածաչնչային պատկերներին փոխարինել են հայոց պատմությունից վերցված հայրենասիրական դրվագները: Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, հայ ժողովրդի անցյալին ծանոթ մարդիկ, ուսուցչական աշխատանքի անցնելով Երզնկայում, իրենց հետ բերել են ոչ միայն նոր գաղափարներ, այլև թատրոնի ճաշակ, դրանց մասնակից են դարձրել տեղի երիտասարդությունը, կազմակերպել են թատերական փոքրիկ ներկայացումներ, որոնց մասնակցել են 2-3, երբեմն ավելի աշակերտներ: Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, օրինակ, վկայում էր, որ Ընկերական վարժարանում, որտեղ նա սովորել է 1880-ական թվականների կեսերին, ներկայաց-

րել են Արշակ Թագավորի և Շապուհի Հանդիպման Հետ կապված մի պատկեր, որը Հանդիսականների կողմից ընդունվել է Ջերմությամբ: Արշակի դերակատար երիտասարդն էլ խավաքարտից պատրաստված թագ է ունեցել, հագել ծիրանի գգեստ:

Երզնկայի թատերական շարժման սկզբնավորումը կապվում է Հակոբ Շավարչի և Մ. Կ. Գույումճյանի անունների հետ, երկուսն էլ Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, պոլսահայ թատրոնով խանդավառված, նույնիսկ բեմում երևացած երիտասարդներ, որոնք վերադառնալով իրենց ծննդավայրը՝ Երզնկա, մեծ դեր են կատարել թե՛ կրթական կյանքում, աշխատելով որպես ուսուցիչ, և թե՛ թատերական արվեստը զավառ բերելու գործում:

Նրանց մոտիկ մասնակցությունը 1871 թ. Երզնկայում հիմնադրվել է աշակերտական թատերախումբ, տրվել են ներկայացումներ:

Քաջալերված գնահատումից՝ մի խումբ հայրենասեր երիտասարդներ 1877 թ. դեկտեմբերին հիմնադրել են Ուսումնասիրաց ընկերությունը, նպատակ ունենալով օգնել թե՛ դպրոցներին, թե՛ թատերական շարժման ծավալմանը: Ահա այս միությունն է, որ ծրագրել է կառուցել թատերական շենք: Բայց լսենք, թե ինչ է պատմում անմիջապես աշխատանքներին մասնակցողներից մեկը՝ Մերունի Բառնարաս ծածկանունով 1880 թ. մամուլում տպագրած արժեքավոր հոդվածում:

«Ընկերությունը դեռ երկու ամսվան կազմված էր, երբ այս շինությունն ձեռնարկեց. սորա անդամները 15-են մինչև 20 տարու պատանիներ են, և այս հանդուգն գործին ձեռնարկեցին որպեսզի գոյացած հասույթը ազգային դպրոցներուն տան: Ամենն առաջ որոշվեցավ մեն մի ընկեր 4 ոսկի վճարել (ընկերության անդամները 365 հոգի են կը բաղկանան): Հիշյալ գումարը թեև իրենց կարողութենն վեր էր, բայց ազգային եռանդը ամեն բանի կհաղթե. անմիջապես 4 ոսկի գոհողությամբ, բայց սիրով տվին, թատրոնի շենքը սկսվեցավ, բոլոր երիզացվոց զարմանք պատճառելով այսպիսի բարձր գործ մը, գետինը ս. Երրորդության թաղեն առնվեցավ ձրի, բայց յոթը տարինն վերջը թատրոնը ամբողջ թաղին տալու պայմանավ»¹:

Պարզվում է, որ անփորձ երիտասարդներն իրենց ուժերից բարձր գործ են բռնել: Նրանք ցանկացել են կառուցել Կ. Պոլսի Կետիկ փաշա թաղամասի հայկական թատրոնի շենքի նման շենք... հաշվի չառնելով Կ. Պոլսի և Երզնկայի տարբերությունը: Պատանեկան միամիտ խանդավառությունը շուտով փոխարինվել է հիասթափություն: Շենքը դեռ կես չհղած՝ գումարն սպառվել է, կանգնել է աշխատանքը:

¹ «Մասիս», 1880, նոյեմբեր, 24-25:

Երիտասարդները չեն հուսահատվել, կատարել են նոր հանգանակություն, միաժամանակ որոշել գիշեր-ցերեկ աշխատել շինարարության վրա. «Կորոշվի ամենը մեկանց գիշերները մինչև լույս աշխատիլ, այնպիսի աշխատություն մը, որ բնավ տեսնված չէր», գրում է նույն Ծերունի Բառնաբասը, իսկ ժամանակակիցներից մի ուրիշն էլ հետևյալն է պատմում. «Ժողովուրդը սիրահոժար, ամեն մեկը իր կարողության չափով կմասնակցեր շենքի կառուցման գործին: ... Թատրոնի շենքը բարձրացած էր, վրան ալ ծածկված, կմնար տախտակամածը. վարպետները պարապ կեցած էին՝ տախտակ չըլլալուն համար: Ուումը մը երիտասարդներ տեղե մը 20 տախտակ բերին, քիչ վերջը տերը վրա հասավ և սկսավ բարկանայ: - Եղբայր, աս ինչ խայտառակություն է, տվածս հերիք չէր՝ ատո՞նք ալ գտաք բերիք: Հոն ներկա էր Գազանճյան Կիրակոս էֆենդին, քաղաքի հարուստներեն, դառնալով մարդուն ըսավ. - Դե ինչ ես իրար անցեր, ասիկա ազգային գործ է, եթե հիմա իմ գերաններս ալ բերեն՝ ինչ կրնամ ըսել: Մարդուն խոսքը բերանն էր, իր գերաններն ալ բերին ու տարին սղոցներուն տակ, ափ ի բերան թողլով երկուքն ալ»¹:

Շատ ուշագրավ է այս մանրադեպը, որը ցույց է տալիս թե համաքաղաքային ինչպիսի ոգևորության պայմաններում է կառուցվել Երզնկայի թատրոնի շենքը:

Վերջապես կառուցվել է: «Դերասանաց խումբը անմիջապես կկազմվի պ. Մ. Կ. Գույումճյանի տնօրինությամբ, - շարունակում է Բառնաբասը, - և կպատրաստվին առաջին անգամ պ. Գույումճյանի գրած թատերգությունը և զավեշտը ներկայացնել, տպյալ հայտարարությունները կցրվին, տոմսակները կծախվին, ամեն մարդ կսպասե նորակառույց թատրոնին մեջ ներկայացում տեսնելու: 1877 և դեկտեմբեր 22 չաբաթ գիշեր է. հանդիսականները կսկսին զալ. և ահա կառավարության կողմեն անակակալ՝ հարյուրապետի մը առաջնորդությամբ 4-5 ոստիկան կուզան թատրոն և կհայտարարեն որ արգելյալ է ներկայացում տալ, պետք է ժողովուրդը ցրվելով՝ դուռը գոցվի: Տխուր հրաման: Պահ մը առաջ, որ հանդիսականները վարագույրին բացվելուն կսպասեին՝ այս հրամանին հնազանդելով՝ տրտում տխուր կմեկնին... Իսկ ընկերությունը՝ թող ընթերցողը երեվակայն թե ինչ հուսահատություն մեջ կը թաղվի... ամեն բան տակնուվրա կըլլա. կփճանա նաև պ. Գույումճյանի հեղինակած աշխատությունները, որ նույն իրիկուն պիտի ներկայացվեր առաջի ժողովրդյան...»²:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 229:

² «Մասիս», 1880, նոյեմբեր, 24-25:

Ապա հողվածագիրը մանրամասն պատմում է այն տառապանքները, որին ենթարկվել են թատրոնի գործի նախաձեռնողները: Գիմել են էրզրումի վալիին, որը ասել է թե առայժմ թող փակ մնա թատրոնը: «Նամակներ, Հեռագիրներ կերթան, դարձյալ ոչինչ»:

Սրանով հանդերձ՝ Երզնկան ունեցել է իր ազգային թատրոնը և երզնկացիները դիտել են մի քանի պատմական ողբերգություն: Ունեցել է անգամ իր նվազախումբը:

Բեմագրել են նախ «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգությունը: Ահա թե ինչպես է նկարագրել այդ հանդիսավոր երեկոն ժամանակակիցներից մեկը. «Թատրոնը կտքա հորդահոս բազմությունք, ժողովուրդը անձկանոք կսպասե վարագույրի բացվելուն: Անհամբեր սպասում: Վերջապես վարագույրը կբացվի. Քաջն Վարդան՝ բեմին վրա...: Ժողովուրդի ցնծություն չափ ու սահման չկա. ուրախության հորդառատ արցունքներ և գոհունակություն ժպիտ՝ բոլորի երեսին: Ներկայացումը կողեռեր բոլորն այ: Նոր երազներ կհյուսվին, նոր ծրագիրներ կմշակվին: Գույումճյան, միշտ գնահատվելով ու քաջալերվելով կչարունակե իր ներկայացումները»¹:

«Վարդան Մամիկոնյանից» Հետո ներկայացվել են «Գայլ Վահանը», «Արշակ Բ-ն», «Արտաշես Մեծը», «Տրդատ թագավորը», «Սև հողեր» և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլորն էլ պատմական ողբերգություններ են, բոլորն էլ ողբերգական և հերոսական դրգավներով լի, հպարտ Արտաշես աշխարհակալից մինչև Լենկթեմուրի խժոժությունները, այլ խոսքով հայոց պատմության մի դասընթաց՝ բեմից, այն էլ երզնկայի նման մի հեռավոր անկյունում:

Բայց ե՞րբ են ցուցադրվել վերոհիշյալ հայրենասիրական պիեսները: Գ. Սյուրմենյանի մոտ կա ժամանակաշրջանի, տարեթվի որոշակի սխալ: Նա գրում է. «Իննսունական թվականներն է. զարթոնքի օրեր են: Վերակենդանության շունչ մը կփչե մայրաքաղաքեն դեպի գավառները ու խանդավառ երզնկացիք այդ օրերուն կմտածեն ունենալ թատրոնի իրենց մասնավոր շենքը»²:

«Իննսունական թվականներ» նախադասությունը պարզ թյուրիմացություն է: Այդ տասնամյակը ոչ միայն չի եղել «զարթոնքի, վերակենդանության» շրջան, այլ համիդյան բռնապետության ամենամռայլ ու դաժան տարիները, երբ Վարդան Մամիկոնյանի, Արտաշես կամ որևէ այլ հայ թագավորի անունն անգամ հնարավոր չէր

¹ Գ. Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 229:

² Նույն տեղում:

տալ: Այդ օրենքները պաշտոնապես ընդունվել էին 1880-ական թվականների սկզբներից և հանձնվել գրաքննիչներին:

Զարթոնքի ու վերակենդանության տարիները 1850–1870-ական թվականներին էին, ավելի որոշակի ասենք մինչև 1879 թվականի վերջը, երբ «Արա Գեղեցիկ» պատմական ողբերգությունը հետո Կ. Պոլսում արգելվեց ոչ միայն պատմական ողբերգությունների ցուցադրությունը, այլև առհասարակ հայերեն լեզվով ամեն մի ներկայացում:

Նույն Սյուրմենյանն իր արժեքավոր գրքի շատ էջերում խոսել է այդ մասին, խոսել հենց Երզնկայի դպրոցներին նվիրված գլխում, որտեղ լայնորեն օգտագործված է Ընկերական վարժարանի 1881 թվականին տպագրված Տեղեկագիրը:

Ուրեմն անառարկելիորեն կարող ենք ասել, որ «իննանական թվականներ» արտահայտությունը վրիպում է, պետք է լինի յոթանասունական թվականներ: Բայց դա էլ չի լուծում հարցը: Ե՞րբ է ներկայացվել «Վարդան Մամիկոնյանը», որով մի փայլուն թատերաչրջան է սկսել Երզնկայի հայկական թատրոնը, դերասան, ռեժիսոր, դրամատուրգ մահտեսի Կարապետ Գույումճյանի ղեկավարությամբ:

Մեր կարծիքով դա պետք է լինի 1876–1877 թթ. թատերաչրջանը, քանի որ 1880-ական թվականների սկզբներից անհնար էր նման մի բան, իսկ 1880 թ. երզնկացիները մամուլում ողբում էին իրենց թատրոնի փակումը: Ծերունի Բառնաբասը նախընթաց չրջանի մասին չի խոսել, որովհետև «Մասիսը» կամ մի այլ թերթ արդեն գրել են այդ մասին: Նա ասում է, թե «Մասիսը» հաճախ է անդրադարձել Երզնկայի թատրոնին: Եթե ներկայացումներ տրված չլինեին՝ ինչու՞ պիտի անդրադառնային: Բառնաբասի խոսքը վերաբերում է երկրորդ թատերաչրջանի նախապատրաստական աշխատանքներին: Որ դա այդպես է՝ երևում է նաև Բառնաբասի հոդվածի հետևյալ տողերից. «Ահա թատրոնին վախճանը: Մի՞թե այս էր տարվան մը աշխատություն բարոյական և նյութական զոհողության վարձքը: Այսպես՞ պիտի քաջալերվեին Երիզայի դեռափթիթ պատանյակները: Ո՞չ ապաքեն նոցա մատաղ սրտերուն ազգային եռանդը մարելով՝ ապագային կենդանի դիակներ պիտի դառնան»¹:

Ուշագրավ է այստեղ «տարվան մը աշխատություն» նախադասությունը: Ի՞նչպես կարող էր Բառնաբասը խոսել նախընթացի մասին և մեկ տարի հաշվել, երբ հոդվածի սկզբում գրել է ոչ միայն որոշակի տարեթիվ, այլև ամիս և օր՝ «Այս թատրոնը 1877 և հունիսի

¹ «Մասիս», 1880, նոյեմբեր, 24–25:

24-ին հիմնարկեցավ» խոսքերով, իսկ հետագայում էլ գրել է թե 1877 թ. դեկտեմբերի 22-ի գիշերն է խափանվել թատրոնը: Այս բոլորը նկատի ունենալով՝ մենք ընդունել ենք Երզնկայի թատրոնի բացումը ուս-թուրքական պատերազմի հուսատու օրերին¹:

Ժամանակակիցները գրել են միայն պատմական ողբերգությունների ցուցադրություն մասին, նշել դրանց անունները: Բայց ինչպես Կ. Պոլսում, Երզնկայում էլ ողբերգություններից հետո ցուցադրվել են կատակերգություններ, զավեշտներ: Այդ մասին գրվել է, բայց չի ասվել, թե ինչ են ցուցադրվել: Եվ որովհետև մահտեսի Գույումճյանը գրել է ոչ միայն ողբերգություններ, այլև կատակերգություններ, այն էլ երզնկացիների թերությունները քննադատող գործեր, հնարավոր է որ նրա գրածները բեմադրված լինեին: Ունենք գրավոր վկայություն, որ նրա մի զավեշտը հենց Երզնկայի ջոջերի կենցաղային այլանդակությունները ցուցադրող, ներկայացվել է, սակայն անունը մեզ հայտնի չէ: Կա փաստ, որ վերոհիշյալ զավեշտից հետո Գույումճյանի շուրջ ստեղծվել է աննպաստ միջոցություն:

Ի՞նչ ճակատագիր է ունեցել այդքան տառապանքներով ու զրբկանքներով կառուցված թատրոնի շենքը:

«Երզնկայի հայություն պարծանք եղող թատրոնի հոյակապ շենքը քանի մը տարի գոց կմնա, ատեն մը հարդանոցի կվերածվի»: Ու մի օր էլ, 1885 թվականին, իբր թե արկածով այրվել է, հենց այն տարում, երբ, զարմանալի զուգադիպություն մի գիշերվա մեջ Համիդի հրամանով հիմնահատակ քանդվեց Հ. Վարդույանի Կետիկ փաշայի թատրոնը:

Ուզում ենք, որ Երզնկայի պատմությունը նվիրված մեր այս աշխատության էջերում արձանագրվեն այն մարդկանց անունները, որոնք ամենից առավել ջանքեր են թափել թատրոնի ստեղծման գործում:

Գրանցից մեկի՝ Կարապետ Գույումճյանի մասին որոշ բան ասվեց: Ծնվել է Երզնկայում, որտեղ ստացել է նախնական կրթությունն ու աշխատել միառժամանակ: Ապա մեկնել է Կ. Պոլիս, շարունակել ուսումը: Այնտեղ էլ խանդավառվել է թատրոնով, տեսել Պ. Աղամյանի, Մ. Մնակյանի, Ս. Պենկյանի խաղը, սովորել է նրանցից: Վարդույանի թույլտվությամբ մասնակցել է մի քանի ներկայացումների, ներկա եղել այդ մեծ խմբի փորձերին: Լայն ծրագրերով վերադարձել է Երզնկա, նվիրվել ուսուցչության, ձեռք բերել հեղինակություն

¹ Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. Գ, էջ 219-225:

մասնավորապես արհեստավորական խավերում: Պոլսահայ մամուլում արդեն «քաջ դերասան» գնահատմանը արժանացած Գույումձյանը որոշել է Երզնկայում դարկ տալ թատերական արվեստին: Գրել է պիեսներ, մեծ մասը՝ կատակերգություններ և զավեշտներ, վերցված Երզնկայի մեծահարուստների կյանքից: Դրանցից ոչ մեկը մեզ չի հասել, ուստի չգիտենք, թե զեղարվեստական ինչ արժեք են ներկայացրել: Կան վկայություններ, որ այդ զավեշտներից մեկը բեմադրվել է, մի քանիսն էլ ընթերցվել են գրական հավաքույթներում և տեղի երևելիներից ոմանք թափանցիկ ակնարկներ են տեսել իրենց հասցեին, տեսել են իրենց բարոյական մեղանշումները և դրա համար թույլ չեն տվել, որ ներկայացվեն: Գուցե մասամբ էլ այդ մեծահարուստների մատն է խառն եղել թատրոնի փակման գործին:

Գույումձյանից բացի՝ Երզնկայի թատերական շարժմանը մեծապես օժանդակել են Համբարձում Սյուրմենյանը, Նշան Քաջյանը: Սրանք երկուսն էլ հետագայում զոհ են գնացել Մեծ եղեռնին: Հիշատակվում են նաև այլ անուններ, ինչպես Միքայել Թադյան, Սարգիս Տեր-Ստեփանյան, Մկրտիչ Ապտալյան, Ավետիս Քաջբերունի և ուրիշներ: Բոլորն էլ եղել են վերոհիշյալ Ուսումնասիրաց միությունից գործուն անդամներից և մասնակցել են թատերական շարժմանը:

1880-ական թվականներից մինչև 1908 թ. օսմանյան սահմանադրության հռչակումը Երզնկայում տրվել են միայն աշակերտական ներկայացումներ, ցուցադրելով բացառապես բարոյախոսական պատկերներ և զավեշտներ, մեծ մասամբ թարգմանական:

Մեկ էլ օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո է, որ ինչպես զավառական մյուս քաղաքներում ու հենց մայրաքաղաքում, Երզնկայում էլ ստեղծվել են հնարավորություններ՝ թատերական ընդհատված կյանքը վերսկսելու: Հիմնադրվել են մշակութային, բարեգործական և այլ բնույթի մի քանի ընկերություններ, որոնց մասին խոսելու ենք հետագա էջերում:

«Կրթասիրացը» և «Եկեղյացը» միացել են և կազմել «Եկեղյաց կրթասեր միությունը», որն ունեցել է լսարան-ակումբ:

Հենց վերոհիշյալ միությունն էլ ստեղծել է թատերախումբ, կազմված տեղական սիրողական ուժերից:

Նկատի ունենալով, որ թատրոնի նոր շենք կառուցելը երկար ժամանակ և նյութական մեծ զոհողություններ էր պահանջելու, Միությունը վարձել է մի մեծ տուն, դարձրել թե իր համար կենտրոնատեղի և թե գրադարան-ընթերցարան: Իսկ այդ շենքի մեծ սրահը օգտագործվել է դասախոսությունների և ներկայացումների համար:

«Որպես առաջին գործ,- գրում է Թատերախումբը և ներկայացումները կազմակերպողներից Դերենիկ Ճիզմենճյանը,- սկսանք պատրաստել «Ռուզանը»՝ հայոց պատմությունն առնված խաղ մը: Անսվան մը տքնաջան աշխատանքն հետո վերջապես կրցանք Թատրոնի բացման լուրը տալ հասարակություն: Ու ահա հանկարծ հարց մը ցցվեցավ մեր առջև: Միություն ժողովին մեջ խնդիր հարուցվեցավ թե կիններն ալ պիտի կրնայի՞ն տղամարդոց հետ Թատրոն գալ: Ոմանք կառաջարկեին կանանց համար առանձին ներկայացնել, որուն Թատերական խումբը կհակառակեր: Ժողովը ի նպաստ խումբին որոշում տվավ»¹:

«Ռուզանը» աննկարագրելի խանդավառություն է առաջացրել երզնկացիների մեջ: «Համիդյան օրերու կաշկանդումներն հետո ազատության այս փոքրիկ նշույլը կշլացնենք քաղաքացիները»:

«Ռուզանից» հետո Թատերախումբը բեմադրել է Ա. Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը», որը նույն տպավորությունը չի գործել հանդիսականների վրա իր այլաբանական, սենտիմենտալ բովանդակության պատճառով:

Երզնկայի այս ներկայացումները դիտողների մեջ եղել են մեծ թվով թուրքեր՝ բարձրաստիճան գինվորականներ, պետական պաշտոնյաներ, հարուստ առևտրականներ: Եթե նրանցից մի քանիսը հայկական ներկայացումները դիտել են պարզապես հետաքրքրությունից դրդված, ապա ոմանք առաջադրանք են ունեցել հետևելու, թե հայերը ինչպես էին օգտագործում օսմանյան սահմանադրության ընձեռած ազատությունը:

Թուրքերը առաջարկել են հայկական Թատերախմբին՝ թուրքերեն լեզվով բեմադրել Նամրկ Քեմալի «Սիլիստրա կամ Հայրենիք» դրաման, որը Կ. Պոլսում, Ղ. Վարդույանի Թատրոնում բացառիկ հաջողություն էր ունեցել 1870-ական թվականների կեսերին և պատճառ էր դարձել հեղինակի բանտարկությունն ու արքային: Հիմա Կ. Պոլսում ամենից փնտրված հեղինակներից էր Նամրկ Քեմալը:

Թատերախումբը ընդունել է առաջարկը և նախապատրաստական մեծ աշխատանքից հետո բեմադրել այդ պիեսը, ունեցել հաջողություն թուրքերի մոտ: Դիտել են միայն թուրք տղամարդիկ և հայերը, քանի որ հարեմական կաշկանդումները թուրք կնոջը վանդակի մեջ պահեցին մինչև հանրապետության հռչակումը:

Նամրկ Քեմալի «Հայրենիք» պիեսի ներկայացումը դիտողների մեջ եղել է թուրքական 4-րդ զորաբանակի հրամանատար Զեքի

¹ Գ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

փաշան, բարձրաստիճան այլ զինվորականների հետ: Նրանք հայտնել են իրենց գոհունակությունը և նյութապես օգնել թատրոնին:

1909 թ. փետրվարին էլ, Վարդանանց տոնի առթիվ խուճըր ներկայացրել է «Վարդան Մամիկոնյան» պիեսը:

Այս բոլորը կատարվել է սահմանադրություն անաջին տարում, այսինքն՝ 1908–1909 թատերաշրջանում:

Հաջորդ երկու տարիներին ներկայացումներն ավելի կազմակերպված բնույթ են կրել: Թատերական եղանակի ամիսներին գրեթե ամեն ամիս, երբեմն ամիսը երկու անգամ ներկայացումներ են տրվել:

«Հարուստ թե աղքատ, այր թե կին կվագեին թատրոն,- կարդում ենք ժամանակակիցներից մեկի հուշերում,- ու ժողովուրդի հոգին թունդ կելլեր, անցյալի իր հիշատակներով և գտած ազատությունով կապրեր: Տեղ կար՝ կուլար, տեղ կար՝ կհրձվեր, կհպարտանար իր անցյալի փառքերով»¹:

Սկզբում թատերախումբը բաղկացած է եղել միայն տղամարդկանցից: Կանացի դերերը կատարել են փոքրահասակ տղաները: Հետագայում, երբ Կովկասից ուսուցչական պաշտոնով Երզնկա են եկել Լիպարիտ և Անահիտ Ավետիսյան ամուսինները, կանացի դերերը կատարել է Անահիտը, համարձակություն ներշնչելով նաև երզնկացի մեկ երկու օրիորդների:

Վերոհիշյալ զույգի գալուց հետո խումբը դարձել է ավելի ուժեղ, ի վիճակի ավելի բարդ պիեսներ ներկայացնելու:

Բեմագրել են Արեւյան–Արմենյան թատերախմբի խաղացանկից տասից ավելի գործեր՝ Ալ. Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», «Կործանվածը», «Նամուսը», «Չար ոգին», «Եվգինեն», թարգմանական պիեսներից Ջիոկոմետիի «Ոճրագործի ընտանիքը», Մոլիերի «Բոնի ամուսնությունը», «Ակամա բժիշկը», նաև Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանները», Լ. Շանթի «Ճամբուն վրա» և այլն:

Այսպիսի խաղացանկ ունեցել են միայն Թիֆլիսի և Կ. Պոլսի այդ տարիների կայուն թատերախմբերը: Դժբախտաբար Երզնկայի այդ տարիների թատերական ներկայացումները թույլ արձագանք են գտել մամուլում և մենք չգիտենք թե ովքեր են կատարել էլիզբարովի, Բարխուդարի, Կորրադոյի նման բարդ դերերը:

Թատերախմբի մակարդակի մասին է վկայում այն իրողությունը, որ ներկայացումներ է տրվել նաև Երզնկայի գյուղերում: Մեծ Ագարակում տրված ներկայացումը դիտելու են եկել մոտակա գյուղերից սայլերով եկած գյուղացիներ: Վկայություն կա նաև Ղարատիկին գյուղի դպրոցական թատերախմբի մասին:

¹ Գ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

«Մահճուտցիք ու Մեղուցիկ գյուղերն իրենց բեմը ունենին, ուր պարբերաբար ազգաշունչ կտորներ կրեմադրվեին: Մթննի գյուղը նույնպես իր բեմը ուներ, ուր խաղցվեցավ «Ավարայրի արծիվը», «Արցունքի հովիտը», «Չար ոգի» ու այլ ազգային ու պատմական խաղեր»:

Կարևորն այն չէ, թե ինչ բեմեր են եղել դրանք, ովքեր են կազմակերպել ներկայացումները, ովքեր ինչ դերեր են կատարել: Վարդան Մամիկոնյանը և Արտաշես թագավորը գուցե հաճախ մարագներում, խարխուլ տախտակամածների վրա են երևացել. հականն այն խանդավառությունը, ոգևորությունն է, որ ծայր առնելով մայրաքաղաքից, տարածվել էր ամենուր, իր շրջապտույտի մեջ առնելով մտավորականին էլ, վաճառականին էլ, արհեստավորին էլ ու գյուղացուն էլ:

Երզնկայի հայերեն ներկայացումները շարունակվել են մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը:

3. ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

Մինչև 1860-ական թվականների ազգային դարձման տարիները Երզնկայում իշխողը եղել է եկեղեցական երաժշտությունը: Որ անցյալից երաժշտության ուսուցումն էլ մնացել է հոգևորականների մենաշնորհ՝ վանքերում և եկեղեցիներում: Մեր դպրապետները ոչ միայն եկեղեցու շրջանակում երգչախումբ են ղեկավարել, շարականներ սովորեցրել, այդ երգչախմբերով մասնակցել արարողություններին, չունչ ու գույն տվել պատարագին, այլև իրենք մասնակցել են տոնախմբությունների, երեկույթների: Համատարած խավարի տարիներին նման ելույթները այժմյան հասկացողությունամբ յուրահատուկ համերգներ էին, մանավանդ որ քաղաքական թույլատու պայմաններում երբեմն իրենց ծրագրերում ունեցել են շարականներից բացի՝ աշխարհիկ երգեր:

Դպրապետներից առավել հայտնիները, որոնք եղել են հմուտ ոչ միայն հայկական նոտագրությունը, այլև եվրոպական, երաժշտության դասեր են տվել հարուստ ընտանիքների երեխաներին, այդ թվում՝ աղջիկներին: Սրանք էլ իրենց հերթին սովորեցրել են ուրիշներին:

1860–1870-ական թվականներին Երզնկայում ճանաչված դպրապետի համբավ է վայելել Նոթաջի Տեր Հարությունը: Սժտված գեղեցիկ ձայնով և երաժշտական լայն գիտելիքներով, եղել է ամբողջ

քաղաքի սիրելի երաժիշտը, մեծահարուստների սեղանների զարդը, միաժամանակ ունեցել է կրթական, մանկավարժական լայն գործունեություն: Աճեցրել է տասնյակ երաժիշտներ, ղեկավարել եկեղեցական երգչախմբեր:

Նույնքան փնտրված դպրապետ է եղել Սաչիկ Տյուրկերյանը՝ Մեղուցիկ գյուղից: Նա երաժշտական կրթությունն ստացած է եղել Կ. Պոլսում, Համբարձում Հիմոնճյանի, Արիս Հովհաննիսյանի մոտ: Միաժամանակ որպես երաժշտության ուսուցիչ Կ. Պոլսում աշխատելուց հետո վերադարձել է Երզնկա, նվիրվել ձայնագրության ուսուցմանը թե՛ որպես եկեղեցու դպրապետ և թե՛ որպես երգեցողության ու ձայնագրության ուսուցիչ դպրոցներում: Թե ինչպիսի խոշոր դեր է կատարել այս մարդը Երզնկայի երաժշտական կյանքում, երևում է ժամանակակիցներից մեկի հետևյալ վկայությունից. «Ան հիմնովին բարեփոխեց ու բարեկարգեց եկեղեցվո ըստ երգեցողությունները, անոնց մեջ կատարյալ հեղաշրջում հառաջ բերելով: Մկրտություն, հարսանեկան, թաղման և մասնավորապես պատարագի արարողությունները ամենքն ալ էջմիածնա եղանակին դարձուց: ... Ան որ թաղին մեջ որ պաշտոնավարեր, անոր եկեղեցին առանձին թոխք ու փայլ կառներ. ժողովուրդը խուռներամ կդիմեր այն եկեղեցին, ուր Տյուրկերյանի խումբը կերգեր»¹:

Երզնկայի եկեղեցիներն ու դպրոցները միմյանց ձեռքից խլել են նրան: Աշխատել է ս. Նշան թաղային վարժարանում, ապա՝ ս. Ներսես Հայրապետի գիշերօթիկում, ավելի ուշ քաղաքի Կեղրոնական վարժարանում, անշուշտ միշտ կապված եկեղեցական երգչախմբերի հետ:

Այս երկուսից բացի՝ որպես հայտնի երաժշտագետներ հիշվում են նաև Օհան Սյուրմենյանը, Ստեփան Ավագյանը, Ներսես Տեիրմենճյանը, Սիսակ Կապուտիկյանը, Կարապետ Նարնջյանը, Արշակ Մատթեոսյանը և ուրիշներ:

Աշխարհիկ բովանդակությամբ երգերը, արևելյան սիրավեպերը («Աշուղ Ղարիբ», «Ասլի Քյարամ», «Շահ Իսմայիլ» և այլն), հիմնականում կատարվել են աշուղների կողմից, սրճարաններում, և դուրս գալով սրճարանների պատերից, թափանցել են տները, կատարվել գեղեցիկ ձայնով օժտված մարդկանց կողմից: Կատարվել են հաճախ ամբողջ սիրավեպերը, անշուշտ մեծ մասամբ թուրքերեն, հազվադեպ՝ հայերեն:

Առհասարակ թուրքական երգը տարածված է եղել հայերի մեջ, անշուշտ փաստ է նաև այն, որ այդ երգերն ստեղծողների մեջ մեծ

¹ Գ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

Թիվ են կազմել Հայերը: Բովանդակություններն էլ, լինելով սիրային կամ կենցաղային, հարազատ է եղել բոլորին, անկախ ազգությունից:

1860-ական թվականների ազգային գարթոնքի առաջին տարիներից թուրքերեն երգը աստիճանաբար իր տեղը զիջել է ազգային Հայրենասիրականին: Լայնորեն տարածված են եղել Ղ. Ալիշանի, Միք. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Պեչիկթաշյանի, Ն. Ռուսինյանի Հայրենասիրական երգերը՝ «Բամ. փորոտան», «Կիլիկիա», «Ազատություն», «Ի բյուր ձայնից», «Թե Հայրենյաց պսակադիր» և այլն, որոնք կատարվել են մինչև Համիդյան բռնապետական կաշկանդումների սաստկացումը, արգելվել են, մեկ էլ կրկին լավել օսմանյան սահմանադրություն Հռչակումից հետո, երբ վերոհիշյալ երգերի վրա ավելացել են Հայ քաղաքական կուսակցությունների սխրանքները գովերգող երգերը՝ «Դարձյալ փայլեց», «Տալվորիկ», «Հեռավոր երկիր», «Իբրև արծիվ», «Ահա կերթամ սիրելի մայր» և այլն:

Ոոսեցինք եկեղեցական, ընդհանուր աշխարհիկ թուրքերեն և Հայ Հայրենասիրական երգերի մասին: Բայց Հայ ժողովուրդը դարերի խորքից իր հետ բերել էր ժողովրդական երգի հարուստ պաշար, որոնք սակայն, հիմնականում կատարվում էին ծիսական տոնախմբությունների օրերին, ինչպես Բարեկենդանի, Վարդավառի, Տյառն-ընդառաջի, նաև ընտանեկան հավաքույթներում, խնջույքներում:

Վերջապես կար օրորոցային երգը: Բնորոշ է, որ Հայ մայրը Երզնկայում երբեք թուրքերեն երգով չի քնացրել իր մանկիկին: Ունեցել է օրորոցային հրաշալի երգեր, որոնցից ամենից տարածվածներից է եղել «Ես քուն չունիմ անգութ մայրիկ» հրաշալի երգը, որը երգվել է նաև այս գրքի հեղինակի պապի՝ Մարտիրոսի, հոր՝ Նաչիկի, իր և որդիների ու թոռների օրորոցների մոտ, ավելի քան մեկ դարուց ի վեր:

Հայ երգերը տոնախմբությունների, ընտանեկան հավաքույթների շրջանակից դուրս գալով համաժողովրդական տեսք ստացան օսմանյան սահմանադրության տարիներին, երբ վերոհիշյալ երգերի վրա ավելացան նաև ժողովրդական երգերի կոմիտասյան մշակումներն ու շահմուրադյանական կատարումները: Դրանք իսկույն անցան երգչախմբերի երգացանկերի մեջ, մտան ընտանիքները և կատարվում էին ազատորեն ամենուր: Հիմա Հայ երգը կարող էր լավել փողոցներում, աշխատանքի վայրերում, ամենուր:

Երզնկայում պարեղանակները երգվել են թե՛ Հայերեն և թե՛ թուրքերեն, ինչպես հայտնի «Թամգարա» պարը, որը եղել է երզն-

կացիների սիրած պարերից, «Երզնկայի պոլկայից» հետո: Երզնկայի պոլկան նկատելիորեն տարբեր է Վանի «Ֆորկաֆորկայից» և նա-
զանքը ավելի շեշտված, ավելի արտահայտիչ: Շատ սիրված պարերից է եղել «Նազպարը», (Չէ, չէ, չեմ կրնար խաղալ): Այս սքանչելի պարը, որը մինչև մեր օրերում պահել է հմայքը և հայկական պարի ոգին է խտացնում իր մեջ մասնավորապես դանդաղ ռիթմով ու նազանքի բազմազույն շարժումներով, ծնունդ է առել Կարինում, և այնտեղից տարածվել է ամենուր:

Օսմանյան սահմանադրությունից տարիներին, ինչպես Կ. Պոլսում, գավառում էլ փորձեր են արվել մինչ այդ թուրքերենով տարածված որոշ երգեր կատարել հայերեն թարգմանությամբ: Այսպես, Կ. Պոլսի օրինակին հետևելով, Երզնկայում հայտնի «Յուրու յուրու» երգը կատարվել է «Քալե մանչս քալե, աոյուծ մանչս քալե...» բառերով:

Վերոհիշյալ երգը նման կատարմամբ առաջին անգամ հնչել է Կ. Պոլսում, համիդյան բռնապետական ռեժիմի վերջին տարիներին, մի հայ երգչուհու՝ Փիրուզ հանրմի կողմից, որը խստորեն պատժվել է այն պատճառաբանությամբ, թե «աոյուծ մանչս քալե» բառերը ապստամբություն կոչեր են...

Երզնկայում գործել են հատուկ նվագախմբեր, բաղկացած հիմ-
նականում դափից, դուդուկից, ջութակից: Քաղաքն ունեցել է և սի-
րող և պրոֆեսիոնալ նվագախմբեր, որոնց ապրուստի միջոցը եղել է նվագելը: Չալղըջը ընդհանուր անունով կոչվող այդ նվագախմբերը հրավիրվել են հարսանեկան հանդեսների, ծնունդ-մկրտություն կո-
չունքների, ուխտագնացությունների օրերի խնջույքների: Նվագել են նաև թատերական ներկայացումների ժամանակ:

Բացի տեղում ստեղծված, աճած այս նվագախմբերից, եղել են և այլ քաղաքներից, մասնավորապես Կարինից եկած խմբեր, որոնք նվագել են հատկապես Բարեկենդանի օրերին:

Թուրքերը նման նվագախմբեր չեն ունեցել, հայերն են սպասարկել նրանց, եթե առիթը ներկայացել է: Սակայն նրանք էլ ունեցել են պետական փողային նվագախումբ՝ 4-րդ զորաբանակի կայազորին կից, բաղկացած 50 հոգուց: Այդ նվագախումբը կատարել է ոչ միայն պետական քայլերգեր, թուրքական հայրենասիրական երգեր, այլև եվրոպական օպերաներից հատվածներ, մի բան, որ վկայում է նվագախմբի կարողության, եվրոպական նոտաներին տեղյակ լինելու մասին:

Եվրոպական նոտաներ հայկական դպրոցներում սովորեցրել են 1880-ական թվականների սկզբներից:

Երզնկայում 1880-ական թվականներին եղել է 3 դաշնամուր. մեկը գործել է Ընկերական վարժարանում, մեկը՝ Կեդրոնական, երրորդը՝ Քրիստինյան աղջկանց վարժարանում: Սրանք ընկերակցել են աչակերտական երգչախմբերի ելույթներին: Հարուստ ընտանիքներից որոշ աղջիկներ այդ դպրոցներում հետևել են դաշնամուրի՝ դպրոցական պարապմունքներից դուրս: Քաղաքի ս. Սարգիս եկեղեցին էլ ունեցել է երգեհոն, որը «Պատարագի արարողութան հետ կը նվագեր»:

Ժողովրդական ավանդական դճուղ-գուռնան միշտ էլ սիրված նվագ է եղել ոչ միայն գյուղական վայրերում, այլև քաղաքում, մասնավորապես հրապարակային հանդեսների, լարախաղացական ցուցադրությունների, հարսանեկան ուրախությունների ժամանակ:

Սահմանադրության տարիներին գավառ թափանցեց նաև գրամաֆոնը, որ այն ժամանակ կոչվում էր ֆոնոգրաֆ: Հարուստ ընտանիքներում հնարավոր էր տեսնել այդ տարօրինակ, խորհրդավոր, ոմանց համար սատանայական գործիքը, որի միջից մարդիկ երգում էին առանց երևալու: Մենք երեխաներս մեր գլուխները մտցնում էինք հսկա բացված խողովակի մեջ՝ տեսնելու համար, թե որտեղ է նստել երգողը...

4. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՅԼ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

Արվեստի մյուս ճյուղերը անհամեմատ թույլ են զարգացել Երզնկայում: Նախ՝ իսլամական կրոնը երբեք չի քաջալերել նկարչությունը, մասնավորապես դիմանկարչությունը, որ համարվել է Աստուծո գծած մարդկային կերպարի ազավաղում ու կեղծում: Դրանով պետք է բացատրել, որ թուրքական ազգային նկարչություն առհասարակ չի զարգացել:

Հայերն ունեցել են Հայտնի Մանասների գերդաստանը, որը գործել է Կ. Պոլսում, սակայն շատ ավելի կապված է եղել եվրոպական դեսպանատների հետ, քան տեղական հայկական կամ թուրքական շրջանակների: Մանասները եղել են կաթոլիկներ, կաթոլիկ եկեղեցիների համար պատրաստել են սրբանկարներ, ինչպես և մի քանի թուրք սուլթանների դիմանկարները¹:

Քանդակագործությունը զարգացման ամենևին հոգ չունեցող գավառում: Գերեզմանատներում, հետևելով մեր նախնիների սովորությունը, մարդիկ հասարակ շիրմաքարերով բավարարվում էին, ա-

¹ Y. Çark, Türk dövleti hizmetide Ermeniler, Istanbul, 1954, էջ 135-145:

ոանց չոայլ քանդակազարդումների: Երզնկայի գերեզմանատների շիրմաքարերի վրա հայերը քանդակել են մի քանի խաչեր, որոնք արվեստի գործեր են եղել:

Փայտափորագրության և ոսկերչության հետևողների թիվը ավելի մեծ է եղել: Երզնկացիները, խոր անցյալից իմացել են փայտյա կաղապարների վրա քանդակել նուրբ զարդեր, որոնք օգտագործել են մանուսագործության մեջ, այսինքն՝ տպածո կտավեղենի: Նման կտորներ, ինչպես և ոսկերչական նուրբ գործվածքներ, ծխատուփեր, կանացի զարդատուփեր և այլն, այնքան մեծ արվեստով են պատրաստվել, որ տարբեր երկրների ցուցահանդեսներում արժանացել են համաշխարհային մրցանակների:

Հայերը թուրքերի համար պատրաստել են նուրբ զարդեր պարունակող մատուցարաններ, պղնձի վրա հյուսելով գեղեցիկ նախշեր, արարական տառերի նրբահյուս գուգորդումներ:

Մի քանի խոսք էլ ասենք Երզնկայի ընկերությունների մասին:

Վաթսունական թվականների ընկերությունների մասին առիթ ունեցանք խոսելու կրթական կյանքին նվիրված գլխում:

Սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո կազմակերպվել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն մասնաճյուղը, տեղի հոգևոր առաջնորդ Երվանդ վարդապետի ջանքերով: 1906 թվականին Պողոս Նուպար փաշայի նախաձեռնությամբ Եգիպտոսում հիմնադրված Բարեգործականը այդ տարիներին մասնաճյուղեր ուներ շատ քաղաքներում՝ նաև Երզնկայում: Այդ ընկերության ատենապետն է եղել Հարություն Լեփյանը, ատենադպիրը՝ Տիգրան Փափազյանը, գանձապահը՝ Գրիգոր Լեփյանը: Գործուն անդամներից են եղել Ղազարոս Մոմջանը, Գիսակ Սյուրմենյանը, Ռաչիկ Ալթունյանը և ուրիշներ:

Բարեգործականի մասնաճյուղին մեծ մասամբ հարուստներն են անդամակցել:

«Կրթասիրաց» և «Յեկեղյաց» միություններն ավելի մեծ գործ են կատարել, սակայն չեն կարողացել դառնալ հայ համայնքի վրա ազդող կենտրոնաձիգ ուժեր: «Կրթասիրացի» հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել ստեղծել հարուստ գրադարան, երիտասարդությանը կապել գրքերի աշխարհի հետ: Ընկերության անդամներից Սեպուհ Նանջյանը, Ռուբեն Անդրիկյանը և ուրիշներ մեծ դժվարություններով և նյութական զոհողություններով ձեռք են բերել մի քանի հարյուր կտոր գիրք՝ հիմնականում Վենետիկում, Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում տպագրված, որոնց թվում Ա. Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագրի մի քանի տարվա հավաքածուները:

Գրքերն ընթերցողներին տրամադրվել են ձրի կամ չնչին վճարով, հետևելով անկորուստ և մաքուր վիճակում վերադարձվելուն: Երիտասարդությունը մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հակաբուսապետական գրքերի նկատմամբ, որոնց թվում՝ Բաֆֆու, Ե. Օտյանի, Ա. Շիտանյանի, Ս. Բյուրատի ստվար վեպերի: Դրանք կարդացվել են հաճախ գիշերները լուսացվելով, խմբակային ընթերցումներով, այսինքն՝ երբ մեկը հոգնել է, շարունակել է կարդալ մյուսը և այս բոլորը՝ հաճախ մոմի լույսի տակ, գյուղական վայրերում՝ անգամ ձեթի ճրագի կամ մարխի լույսի: ... Երանելի օրեր, երբ ազգային ոգին ուժ է ներչնչել մարդկանց, մղել ամեն սխրանքի, դժվարություն հաղթահարման:

Օսմանյան սահմանադրությունից հետո ստեղծված «Եկեղյաց միություն» նախաձեռնողներն ու գործուն անդամներն են եղել Գարրիել Նազաչյանը, Միհրան Լեփյանը, Մամիկոն Վարժապետյանը: Այս ընկերությունն էլ աշխատել է գրադարան ստեղծել, թատերական ներկայացումներ կազմակերպել, սակայն երկու միությունների մրցումը դառնալով անհիմաստ, միացել է Կրթասիրացին և ստեղծվել է «Եկեղյաց կրթասեր» միությունը, որն ունեցել է 400–500 անդամ և նկատելի դեր է կատարել քաղաքի մշակութային կյանքում:

«Այս միության շուրջ, - գրում է Արմենակ Մելիքյանը, - սկզբնական շրջանին համախմբվեցան հարուստ թե աղքատ, մտավորական թե արհեստավոր անխտիր, սակայն հարուստները կամաց կամաց քաշվելով՝ հավաքվեցան Հ. Բ. Ը. Միություն շուրջը և ասպարեզը ձգեցին նորահաս մտավորական սերունդին: Այդ սերունդը, պատիվ իրեն, ահագին զարկ տվավ Միություն հռաջադիմության և անոր միջոցով՝ շրջանի կրթական ու մշակութային գործին: «Եկեղյաց կրթասեր» միությունը իր նպատակներու իրագործման համար ստեղծած էր Գրադարանային, Լսարանային ու Թատերական հանձնախումբեր, որոնք կրնտրվեին տարեկան ընդհանուր ժողովի կողմն և կգործեին հսկիչ մարմնի մը հսկողության ներքև: Գրադարանի հանձնախումբը ուներ քանի մը հազար կտոր գրքեր, առավելապես հայերեն, գնված կամ որպես նվեր հավաքված: Այդ գիրքերը ամսական չնչին գումարի մը փոխարեն կտրամադրվեին հանրության՝ ընթերցումի համար: Միությունը ուներ նաև ընթերցասրահ մը, ուր կգտնվեին այն ատենվան բոլոր կարևոր թերթերն ու պարբերականները»¹:

Գուրգեն Փափաղյանը պատմում է. «Գրեթե ամեն կիրակի դասախոսություն կար և ժողովուրդը եկեղեցիեն հետո խոսուներամ

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 231:

կվագեր լսարան՝ միության հատուկ ժողովասրահը, օրվան դասախոսը լսելու համար: Գասախոսները առհասարակ տեղական համեստ ուժեր էին՝ ուսուցիչներ կամ նորահաս մտավորականներ, որոնք իրենց կարողությունն չափով կջանային լուսաբանել հանրային բնույթ կրող խնդիրներ»¹:

Երզնկայի երիտասարդություն մտավոր կյանքում կատարված տեղաշարժերը լավագույնս երևում է հիշյալ լսարան-ակումբում կարգացված դասախոսությունների նյութերից՝ «Հողի համայնացումը», «Կրոնի ծագումը», «Օսմանյան սահմանադրությունը», «Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրումը», Մարքսի «Կապիտալը» և այլն:

Գաղափարական ինչպիսի՜ հեղաշրջում՝ նոր սերնդի մոտ, նախասիրությունների, հետաքրքրությունների շրջանակի ինչպիսի՜ ընդլայնում, դեպի սոցիալական, քաղաքական հարցերը մղվելու ձգտում: Կրոնաբարոյախոսական թեմաների իսպառ անտեսումը հիշյալ դասախոսությունների ցանկում, ցույց է տալիս ինքնագիտակցություն զարթում, միաժամանակ հոգևորական իշխանությունների ուժի թուլացում:

Ափսոս, որ չգիտենք թե Մարքսի «Կապիտալի», «Հողի համայնացման» և այլ նման բարդ հարցերի մասին ովքեր են զեկուցել և ինչ պաշարով: Պետք է ենթադրել, որ նման թեմաներով զեկուցողները եղել են հնչակյանները, որոնք 1890-ական թվականների կեսերից իրենց մամուլում խոսում էին սոցիալիզմի մասին, իսկ օսմանյան սահմանադրության տարիներին Կ. Պոլսում հրատարակում «Կայծ» տեսական պարբերականը և նրա էջերից արևմտահայ ընթերցողներին ծանոթացնում մարքսիստական գաղափարների հետ, իսկ նրման պարբերականներ այդ տարիներին անարգել թափանցում էին գավառ և ընթերցվում հետաքրքրություններ:

Ջարմանալի է, բայց Երզնկայում մամուլը շոշափելի զարգացում չի ունեցել: Այստեղ կարող ենք արձանագրել միայն մեզ ծանոթ երկու օրգաններ, որ լույս տեսան օսմանյան սահմանադրությունից հետո: Առաջինը «Արդի» շաբաթաթերթն է (1909–1911), իսկ երկրորդը՝ «Արոր» ամսաթերթը (1910–1911): Վերջինս նախապես լույս էր տեսնում խմորատիպ, ապա՝ կանոնավոր շարվածքով, խմբագիրն էր Արմենակ Մելիքյանը (Մելիք-Շահ)²:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 231:

² Մ. Բաբլոյան, Հայ պարբերական մամուլը (1794–1980), Երևան, 1986, էջ 75, 81:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԵՐԶՆԿԱՅԻՆԵՐԻ ԱՌՕՐՅԱ ԿԵՆՑԱՂԸ, ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Երզնկայում հայերն ապրում էին առանձին թաղերում, թուրքերը՝ առանձին: Հայերի թաղերը ընդհանուր առմամբ կոչվում էին նույն թաղում գործող եկեղեցիների անուններով:

Կանանց կյանքը հիմնականում անցնում էր տանը և թաղում, որտեղից դուրս գալու առիթ հազվադեպ էին ունենում: Մինչև հայկական թաղամասում բաղնիք կառուցելը հայերը հարկադրված են եղել օգտվելու թուրքական բաղնիքից: Կանայք բաղնիք են գնացել թրքուհիների նման ծածկած իրենց ամբողջ երեսն ու մարմինը չարսափով:

Չնայած այդ ապահովական միջոցներին՝ թուրք տղամարդիկ հաճախ իմացել են, որ նրանք հայուհիներ են, առիթ են տվել անախորժու թյուններ: Պատահել է, որ հարձակվել են հայ կանանց վրա, առևանգել:

Նման դեպքերից խուսափելու համար սովորաբար տղամարդիկ ուղեկցել են կանանց՝ թե՛ բաղնիք գնալիս և թե՛ վերադառնալիս: Այդպես շարունակվել է, մինչև որ հայերն էլ իրենց թաղամասում կառուցել են բաղնիք:

Ցեղային նկարագրերը — Ուսումնասիրողներն անդրադառնալով երզնկացիների կենցաղին ու նկարագրին, շեշտում են, որ նրանք գրեթե բոլորն էլ ունեցել են բարեկեցիկ կյանք: Եղել են ծայրաստիճան աշխատասեր: Չկար աչքի ընկնող աղքատություն:

Երզնկացիներն ընդհանրապես հյուրամեծար են, վեհանձն, առատաձեռն, սիրում են ուրախությունն ու հյուրասիրությունը: Նրանց տոհմային բարքերը տիպար աստիճանի մաքուր են: Նրանք պատվախնդիր են, ջերմեռանդ եկեղեցասեր: Երզնկացի տղամարդը ընտանիքի կատարյալ հայր է, իսկ կինը՝ ընտանիքի իսկական մայր ու տանտիկին:

Երզնկացի տղամարդը միջահասակ է, քաջառողջ ու երկարակյաց, վայելուչ, արթուն, բարեկիրթ, հայրենանվեր, ազգային իրավունքների համար նախանձահույզ և զոհաբերվող: Երզնկացի կանայք հայտնի են իրենց գեղեցկություններով: Նրանք միջահասակ են, նրբակզմ, բարեձև, սպիտակամորթ, սև աչքերով ու կամար հոնքերով, ազնվացեղ, մաքրակենցաղ, պատվազգաց ու կատարյալ տանտիկին:

Շնորհիվ ազգային ու տոհմային դաստիարակությունը՝ Երզնկան ուներ ուժեղ նկարագրի տեր, զոհաբերվող, հայրենասեր ու ազատագրական գաղափարներով տոգորված աննման երիտասարդություն¹:

Տները – Երզնկայի տները ընդհանուր առմամբ միահարկ էին, կառուցված հում աղյուսից: Դրա համար էլ երկրաշարժերի ժամանակ դրանք հիմնահատակ կործանվել են: Որոշ տներ կառուցվել են քանդվածի տեղը, պահպանելու համար ավանդական օջախը: Եղել են հայկական տներ, որոնցում նույնիսկ հեթանոսական մշակույթի մնացորդներ են հայտնաբերվել, գերազանցապես օջախի վայրում:

Հայրս՝ Խաչիկ Տեր-Ստեփանյանն իր գրավոր հիշողություններում պատմում է, որ Եփրանենք կոչվող իրենց գերդաստանի տան օջախի տեղը եղել է շատ հին, ամեն անգամ, որ քանդվել է տունը, նորը կառուցել են այնպես, որ օջախը նույնությունամբ օգտագործելի լինի: Նրա ասելով այդ օջախի վերին մասում եղել է քանդակազարդ սրբատաշ քար, որ հազվադեպ բան է առհասարակ Երզնկայում:

Քարուկիր շենքեր Երզնկայում այդ օրերում հազվադեպ էին: Պետական, զինվորական մի քանի շինություններ, գորանոցներ, հասարակաց օգտագործման շենքեր՝ բաղնիք, մեջիդ, եկեղեցիներ, նաև մատների վրա հաշվվող մեծահարուստների տներ, ինչպես Դանիելյանների, Մոմջանների, Տեր-Ստեփանյանների և այլն:

«Հին տուները, – գրում է Սյուրմենյանը, – կբաղկանային գլխավորապես երկու մասն. առաջին՝ բակի մասը, ուր կգտնվեին փայտանոցը, արտաքնոցը, ոմանց մեջ նաև ախոռ ու հարդանոց՝ կով, հավ պահելու համար: Երկրորդը բնակարանի մասն էր, վրան ծածկված 1–2 հարյուր քառ. մետր տարածություն մը, որուն մեջ դրան կողքին կգտնվեր սենյակ մը հյուրի և ձմռան համար, խորքը՝ մառան մը: Որպես բաժանմունք՝ այսքան: Մնացած ընդարձակ տարածություն մեկ կողմին վրա կգտնվեր թոնիրը: Պատին մեկը բռնած կըլլար փայտյա հսկա դարակ մը՝ բազմաթիվ աչքերով ու գեղազարդված. տանտիկինը անոր մեջ դասավորած կըլլար իր պղնձյա ամանեղենները: Տան զարդն էր այս դարակը: ... Շատ մը տուններու մեջ, տան

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 204–209:

մեկ կողմին վրա կտեսնվեին «տողապ» ու «ճագ» կոչված երկու հիմնական գործիքներ՝ տեղական ճարտարարվեստի, մանուսայի վերարերյալ, ինչպես նաև «Հոր» մը՝ մանուսա գործելու համար: Տանը պատերեն մեկուն մեջ 80–100 սանտիմետր խորությամբ մեծկակ խոռոչ մը կգտնվեր, որ ծալք կկոչվեր: Տանը ամբողջ անկողինները այդ ծալքին մեջ կհավաքվեին: Եվ վերջապես մառանի ու տան սահմանին վրա կգտնվեր փայտյա մեծկակ ամբար մը՝ զանազան բաժանմունքներով, մեջը բնադոն կոչված տարեկան այլուր, հաճար և այլն ամբարելու համար»¹:

Կերակուր, հագուստ-կապուստ – Ինչպես Հայաստանի շատ կողմերում, Երզնկայում էլ սովորություն է եղել աշնանից ձմռան պատրաստություններ տեսնել և մառանը, փայտանոցը լցնել անհրաժեշտ պաշարով: Պահել են ձավար, կորկոտ, սպիտակ լոբի, ոսպ, սիսեռ, չորացած մրգեր՝ ծիրանի չիր, չամիչ, ընկույզ, կաղին, յուղ, զավուրմա, պանիր, չորթան և այլն, նաև փայտ, ածուխ: Ամբողջ տարվան բավարարելու չափ ցորեն են առել, աղացել, լցրել փայտյա հատուկ մեծ ամբարի մեջ, որի ներքևի մասն ունեցել է անցք և այնտեղից վերցրել են այլուրը հացի կամ խմորեղենի համար: Միաժամանակ մեծ կարասների մեջ դրել են թթուներ, որոնք պետք են եկել հատկապես մեծ պասի յոթը շաբաթների ընթացքում: «Թթուներու գլխավոր տեսակներն էին՝ կանաչ պղպեղի, լոլիկի, կաղամբի, բազուկի և այլն թթուները, ինչպես նաև պողիկներու տեսակներ՝ պոժախ պողիկ, թաթիկ պողիկ, խենթ պողիկ և այլն»²:

Երզնկացիների սիրած կերակուրներն էին՝ դղմած ապուր, պաղապուր, թանապուր, կաթնապուր, էրիչտայով ու զավուրմայով ապուր, փլավ մի քանի տեսակ. փլավ՝ ձավարով, բուլղուրով, հաճարով, բրնձով, քեչկեկ, որ ավանդական հարիսան էր, փաչա (խաչ), խավիժ, թանխաչ, քալաճոչ, սպիտակ լոբուց պատրաստված մի քանի տեսակ կերակուրներ, կանաչ լոբի՝ տապակած կամ բուլղուրով եփած, ղեսեֆե (յուղի մեջ տապակած ծիրանի չիր), սու բեռյրեկի և այլն:

Կերակուրներն ուտում էին թոնրատանը կամ տան որևէ այլ մասում, զետնին ծալապատիկ նստած, մեջտեղը փայտե կլոր խոնջան դրած: Ընտանիքի անդամները սովորաբար նստում էին խսիրների կամ մինտերների վրա, հյուրերին առաջարկվում էին փափուկ բազմոցներ:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 111:

² Նույն տեղում:

Կերակուրն ուտելուց առաջ և հետո փոքրահասակներն աղոթում էին: Ուտում էին խոնջայի կենտրոնում գրված ընդհանուր մեծ ամանից, փայտյա կամ նիկելե գդալներով. նոր նոր հարուստների տներում սկսել էր օգտագործվել նաև պատառաքաղը:

Բացի կերակրի ամաններից և հարակից պարագաներից, կային առօրյա օգտագործման իրեր՝ ջրի փարջ կամ պղնձե մեծ գյուզյուժ, որով աղբյուրից ջուր էին բերում, ջեզվե՝ սուրճ եփելու համար, թեյ-նիկ՝ թեյի համար, ինքնաեռ, բաժակներ և այլն:

Երզնկացի հարուստ հայերի տներում դարավերջին արդեն կային եվրոպական սպասքներ, թանկագին և նկարագարդ ափսեներ, բաժակներ, ոսկյա, արծաթյա գդալներ և այլն:

Անգամ արհեստավոր տղամարդկանց մեծ մասը հագնում էր եվրոպական կոստյում, իսկ մտավորականությունը նաև կապում էր փողկապ: Կանանց տարազը ավելի պահպանողական էր, հայկական հին զգեստները: Գ. Սյուրմենյանն ասում է թե կանայք «կհագնեին կամ լրիվ շրջագգեստ և կամ տակը փեշ, վրան պլուզ: Տարիքոտ կիները առջևնին գոգնոց, իսկ տան մեջ գլուխին յազմա կկապեին: Այն ատենները կանանց հագուստի ուսերն ու մազերու առաջամասը ուռույց (պոմպե) ընելը նորույթ էր: ... Տարիքոտները գծավոր կամ առանց գծի ծպավոր շայեր եռանկյուն ձևով գլուխին կառնեին և կամ, մասնավորապես երիտասարդներն ու աղջիկները, վելո կոշված, ամառը մետաքսե, ձմեռը բուրդե նեղ ու երկար կտորով մը գլուխին ու վիզերին կփաթտեին՝ երբ տունեն դուրս ելլեին երեսնին բաց»¹:

Արհեստագործություն – Երզնկայի հայերի զգալի մասը եղել են արհեստավորներ՝ դերձակներ, ատաղձագործներ, ոսկերիչներ, պղնձագործներ, դարբիններ, կահագործներ: Ղազանջըլար կոշվող վայրում գետեղված են եղել պղնձագործների խանութները:

Հայ ոսկերիչները պատրաստել են այնպիսի նուրբ զարդեր, որոնք գնահատվել են միջազգային ցուցահանդեսներում: Թուրք փաշաները, բարձրաստիճան պաշտոնյաները Հայ ոսկերիչներին են պատվեր տվել կանացի զարդեր, գեղեցիկ իրեր՝ թե՛ իրենց հարեմների և թե՛ Կ. Պոլսի վերագասներին նվիրելու համար:

Ոսկերչությունը հավասար զարգացում է ապրել պղնձագործությունը, որոշ արհեստավորների մոտ վերածվելով արվեստի: Այս երկու զբաղմունքներն էլ երզնկացիներին ծանոթ են եղել հնագույն դարերից:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 195:

Մեր գրականությունը մեջ արտահայտված է այն կարծիքը, թե հեթանոսական դարերում Հայաստանի տարրեր վայրերում կանգնեցված ոսկյա և պղնձյա արձանները, պատրաստված կանացի զարդերը՝ ականջօղեր, ապարանջաններ, մանյակներ և այլն, արդյո՞ք Հայաստանում չեն պատրաստվել:

Գ. Լևոնյանը նման կարծիք հայտնել է նաև Արչակունի Տրդատ Ա թագավորի կողմից Ներոնին նվեր տարված չորս նեոլիթների պղնձյա արձանների մասին խոսելիս, արձաններ, որոնք այժմ էլ զարդարում են Վենետիկի ս. Մարկոսի մայր տաճարի ձևկատը¹:

Վերջին տասնամյակներում Դվինում, Մեծամորում և այլուր կատարված պեղումները հիմնովին հաստատեցին այն կարծիքը, որ ոսկյա և պղնձյա նման իրեր, արձաններ կարող էին պատրաստվել Հայաստանում: Կարող էին պատրաստվել նաև Երզնկայում, որն ունեցել է պղնձի և ոսկու հանքեր, նուրբ արվեստագետներ:

14-րդ դարի արաբ պատմիչ Իբն-ի Բատուտան, ասելով թե Երզնկան ունի պղնձի հանքեր, վկայում է թե այդ քաղաքում պատրաստում են պղնձյա տարրեր ամաններ, իրեր, և «բայսուսներ», այսինքն՝ պղնձյա գեղազարդ աշտանակներ²:

Իբն-ի Բատուտայի վկայությունը հաստատող փաստ է 13-րդ դարում երզնկացի Հայ ոսկերիչների ու պղնձագործների կողմից պատրաստված քանդակազարդ այն մասնատուփերը, որոնց մեջ ամփոփվել են ս. Ներսեսի նշխարները, մասնատուփեր, որոնց մանրամասն նկարագրությունն էլ հասել է մեզ:

Մեր օրերում էլ Երզնկայի հայերը ոսկյա վերոհիշյալ իրերի հետ միասին պատրաստել են պղնձյա կաթսաներ, ջրամաններ, յուղամաններ, աշտանակներ, գյուգյումներ, պնակներ, սինիններ, որոնք իրենց նուրբ կատարումով, գեղեցիկ դրվագումներով ու զարդերով հիացումնք են պատճառել անգամ օտար արվեստագետների, ցուցադրվելով Փարիզում, Վիեննայում, ԱՄՆ-ում: Դրանք զնվել և օգտագործվել են տեղական մեծահարուստների, մայրաքաղաքի փաշաների կողմից, մանավանդ պղնձյա զարդարուն կանթեղները, որոնք եկեղեցական բուրվառների տեսք են ունեցել և կախվել են շքեղ դահլիճների առաստաղներից:

Հայերը Երզնկայում զարգացրել էին արդյունաբերական որոշ ճյուղեր, անշուշտ տնայնագործական եղանակով: Դրանցից էր, օրինակ, յուղահանությունը, որ նույնպես խոր անցյալից եկած մասնագիտություն էր:

¹ «Գեղարվեստ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1913, № 5, էջ 153-159:

² Իբն-ի Բատուտա, Հայերի մասին, Երևան, 1940, էջ 31:

Ունեցել են յուր հանող փոքր գործարաններ, որոնք կոչվել են պեղիրխանաներ, քանի որ պեղիր թուրքերեն ձեթ է նշանակում: Նույնիսկ Կարինից, Կամախից, Արաբկիրից և այլ քաղաքներից մարդիկ եկել են Երզնկա և գնել կտավատի, քունջութի և այլ տեսակի ձեթեր:

Խոր հնուխյուն ունի նաև հայերի կտավագործությունն ու մանուսագործությունը: Դեռևս 13-րդ դարում Երզնկայով անցնող Մարկո Պոլոն գրել է. «Երզնկայում հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզները»¹:

«Երզնկայի հայ բնակչության կարելի է ըսել կեսը այս գործով կապրեմ,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- որովհետև թելին մինչև մանուսա դառնալը տասնյակ մը ձեռքերե կանցներ... մանածի թրջելը, ներկելը, առէջ լեցնելը, մշտուղ հենելը, գործելը կար, որոնց համար բազմաթիվ մարդիկ կաշխատեին: Այս աշխատանքներուն մեծ մասը կանայք ու երեխաները կրենին, այսպիսով շատ մը աղքատ ու այրի ընտանիքներ իրենց օրապահիկը կհանեին»²:

Հայերը պատրաստել են երեսի ու բաղնիքի սրբիչներ, սավաններ, յազմաներ (կանանց գլխաշորեր): Վերջինիս վրայի նախշերի համար՝ «գծագրության հմուտ արվեստագետներ, կարծր փայտի տախտակներու վրա գեղեցիկ բնանկարներ, փունջերու, թուփերու, թիթեռնիկներու գեղեցիկ նկարներ կգծեին ու քանդակագործի երկաթյա դուրով (ղելեմ) կփորագրեին... Այս արհեստն այ ամբողջությամբ հայերու ձեռքն էր, որուն գլխավոր վարպետներն էին Սեյիսյան, Զիրիչկերյան, Տիպերյան եղբայրները»³:

Վերջապես հայերի մենաշնորհն է եղել բրուտագործությունը, որը նույնպես որոշ վարպետների մոտ դարձել է արվեստ: Պատրաստել են յուղի, պանրի, դավուրմայի բղուկներ, գինու կարասներ, որոնք իրենց տարբեր նախշերով, զարդերով հիացմունք են պատճառել բոլորին:

Դեռևս 1870-ական թվականների վերջերին հայերը Երզնկայում հիմնել են լուցկու գործարան, արտադրել գեղեցիկ լուցկիներ, անունն էլ տուփերի վրա դրոշմել «Լուցկիք Հայաստանի»՝ հայերեն և թուրքերեն: Իշխանությունները մի գիշեր այրել, ոչնչացրել են գործարանը: Անշուշտ թուրքերին գրգռած պիտի լիներ նաև այն, որ հայերը վառողի հետ գործ ունեին և կարող էին այդ պայթուցիկը օգտագործել հեղափոխական նպատակների համար:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 48:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 177:

³ Նույն տեղում:

2. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐ, ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պետք է ասել, որ առհասարակ հայ եկեղեցին շատ ավելի աշխարհիկ է, ժողովրդական, քան քրիստոնեական այլ եկեղեցիներ. աշխարհիկ թե ճարտարապետական մտահղացումներով, ինչպես ամբողջովին արևով աուլցված հոյակապ Զվարթնոցը, և թե բովանդակությամբ, հենց մեր շարականների խորապես աշխարհիկ բովանդակությամբ, ինչպիսին է «Առավոտ լուսո, արեգակն արդար, առ իս լույս ծագյալ» շարականը, որը փառաբանում է արևը, լույսը, առավոտը, կյանքը:

Նույնը պետք է ասել կրոնական տոնակատարությունների մասին, որոնց մեծ մասում քրիստոնեականը միայն արտաքին կաղապար է, խորքում ամբողջովին աշխարհիկ են, կյանքից եկող, կյանքը գովերգող, կյանքի վայելքի ձգտող, միաժամանակ բարոյական նորմերը սրբությամբ պահպանող:

Ծանոթանանք հայ եկեղեցու կողմից օրինականացված հիմնական տոներին:

Տյառնընդառաջ – Քրիստոնեական եկեղեցին այս տոնին տվել է կրոնական իմաստավորում, բացատրելով, թե այդ օրը Քրիստոսը հանդիպել է Սիմեոն Ծերունուն: Իրականում զուտ կրակապաշտական այդ ծիսակատարությունը ոչնչով չի կապվում Սիմեոն Ծերունու հետ: Պարզապես բացատրությունն է տրվել, ընդունելի դարձնելու համար մի սովորություն, որը եկել է հազարամյակներից և այնքան լավ է իմաստավորվում ծանր ձմռանից հետո գարունը դիմավորող մարդկանց համար:

Երզնկայում նույնպես, ինչպես այլ վայրերում, հարս ու աղջիկ անհամբերությամբ են սպասել Տյառնընդառաջի (Տերնտեսի) տոնին:

Այդ երեկո, սովորաբար եկեղեցական արարողությունները ուշ են վերջացել՝ մթնելու մոտ: Եկեղեցում եղող յուրաքանչյուր մարդ այնտեղ վառած մոմով վերադարձել է տուն՝ տան ձրագները սրբազործված այդ կրակով վառելու հպարտությամբ:

Բայց էականը սրբազան այդ կրակի տներից դուրս ճառագայթումն ու տարածումն է:

«Փողոցներու, բակերու մեջ, տանիքներու վրա կրակներ կվառվին, բոցեր կբարձրանային, որոնց վրայեն տղայք, մարդիկ, նույնիսկ կանայք կը ցատկերին», - գրում է Գ. Սյուրմենյանը, - ավելացնելով թե կրակի վրայից ցատկող երեխաների սիրած նախադասություններից է եղել «Տերնտաս, մարդդ ինձի կուտաս», մի նախադասություն, որ

աղոթքի հետ ոչ մի առնչություն չունի, Սիմեոն Ծերունու սրտով էլ չէր լինի և որը ամենևին չէր հանդիմանվում ոչ ոքի կողմից, որովհետև այդ արարողությունը, որպես ժողովրդական հանդես, կատարվել է միանգամայն աշխարհիկ ընկալումով, չի ունեցել աղոթելու որևէ երանգ, ընդհակառակը, առիթ է տվել երկու սեռերի հանդիպման, հարս ու աղջկա ուրախ խաղերի ու երգերի: Մինչ կրակը վառվել է, իր բոցերով լուսավորել շրջապատը, երիտասարդները ցատկել են, զվարճացել մինչև ուշ գիշեր, մինչև տարեց կանանց ահազանգը՝ «Աղջի եկեք, ուշ է, եկեք», իսկ աղջիկները, մանավանդ չամուսնացած օրիորդները ցատկել են ու ցատկել...

Բարեկենդան – Նույնպիսի աշխարհիկ բովանդակություն ունի Բարեկենդանը: Այս տոնակատարությունը ամբողջ Հայաստանում կատարվել է նրան տալով խորապես թատերական երանգ՝ ծպտումներ, տնետուն այցելություններ, խաղեր և այլն: Շատ վայրերում, այդ թվում Երուսաղեմի հայոց վանքում այդ օրը հոգևորականները մասնակցել են տոնախմբությանը մոռանալով իրենց կրոնական սքեմն ու պարտականությունները, օրինականացնելով այնպիսի խաղեր, որոնք ըստ էության ծաղր են հենց եկեղեցական ծիսակատարությունների, ինչպես Արեղաթողի սովորությունը, որ այնքան մանրամասնորեն նկարագրված ենք գտնում Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանի «Անգիր դպրություն» ուշագրավ աշխատությունում¹: Նրա այդ նկարագրությունից երևում է, թե աշխարհիկ կյանքից հեռու մնալու դատապարտված հոգևորականները տարվա մեջ գեթ մեկ օր, Բարեկենդանի օրը, մոռանալով վանական խստություններին ենթարկվելու պարտադրանքը, ապրել են կատարյալ աշխարհիկ կյանքով՝ կերուխում, երգ-պար, զվարճություն:

Վ. Տեր-Մինասյանը նկարագրում է արեղաների մի ամբողջ թատերականացված խաղ, որտեղ ըստ երևույթին ծաղրվում է եկեղեցական արարողությունը՝ պատարագի բառերի այլափոխումով ու նրանց զվարճալի բովանդակություն տալով, այդ խաղի ընթացքում գովերգվում են գինին ու աշխարհիկ զգացումները:

Երգնկայի Բարեկենդանի ծիսակատարությունն էլ ունեցել են եկեղեցական կաշկանդումների դեմ դուրս գալու որոշ երանգ:

«Բարեկենդանի ամբողջ շաբթուն,- գրում է Սյուրմենյանը,- տավուլ զուռնայի ձայնը անպակաս էր տանիքներեն: Երիտասարդները կրօրովեին տավուլ զուռնայի շուրջը ու ժամերով կը պարեին: Կը

¹ Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյան, Անգիր դպրություն, Կ. Պոլիս, 1904, էջ 63-70:

պարեհին երկսեռ, կին, աղջիկ, տղա, խառն, իրարու ձեռք բռնած: Այդ շարժուն ամեն տան մեջ խմիչքն ու ուտելիքը լիառատ էին, քեֆձիները տունն տուն կը մտնեին, կուտեին, կը խմեին ու քեֆ կընեին»¹:

Ինչպես պատմական Հայաստանի շատ վայրերում, Երզնկայում էլ եղել է փողոցային զվարճությունների սովորությունը. մարդիկ հաճախ երկար փայտերի վրա կանգնած շարժվել են փողոցով ու հետաքրքրվողների բազմություն հավաքել իրենց շուրջը: Ամենից տարածված խաղերից մեկը ծպտված՝ տներն այցելելն ու այնտեղ ծամածուծություններ անելն է եղել: Ընդհանուր առմամբ տղամարդիկ հազել են կանացի զգեստներ, կանացի տեսք տվել իրենց արտաքինին և կնոջ տարազով իրենց ընկերների հետ այցելել են բարեկամների, ծանոթների տները, այնտեղ իրենց ներկայացնելով կին՝ խոսել են կանացի ձեքծեքումով, ձայնի փոփոխությամբ, կատակներ են արել, սրախոսություններով աշխույժ մթնոլորտ ստեղծել, հաճախ մինչև վերջն էլ ցույց չտալով թե ովքեր են իրենք: Երբեմն այսպիսի այցելությունների տրվել է թատերականացված կերպարանք. «Ընդհանրապես խումբեր կկազմեին երեք հոգին բաղկացած. մեկը կնոջ հագուստ կը հագներ, որ «գոգոնա» կը կոչվեր, իսկ երկուքը տղամարդու, ասոնք մեկը «Ջեյպեկ», մյուսը՝ «Փայլանչո» կանվանվեին: Ասոնք տունն տուն կը պտըտեին, կը նվազեին, կերգեին, ու կը պարեհին»:

Բարեկենդանի ամրոջ շաբաթը այսպես շակունակվող ուրախությունը իր բարձրակետին է հասել հինգշաբթի ու կիրակի օրերը: Մանավանդ կիրակի օրը, երբ 7 շաբաթ մսեղենից զրկվելուց հետո առատ սեղանների շուրջ շարունակել են ուրախությունը մինչև ուշ գիշեր, անհագուրդ այդ կերուխումն էլ կոչելով «Փոր պատոտմի գիշեր»:

Ինչպես Երուսաղեմում, Երզնկայում էլ Արեղաթողի օրը Բարեկենդանի շաբաթ իրիկունը թույլ է տրվել որոշ անկարգություն եկեղեցուց ներս, ծաղրանքի ու հարձակման առարկա դարձնելով խեղճ քահանաներին: Լսենք Սյուրմենյանին. «Բարեկենդանի շաբաթ իրիկունը, գրում է նա, երբ եկեղեցիի խորանին վարագույրը գոցվեր՝ անգամ մըն ալ ծաղկազարդի իրիկվան բացվելու պայմանավ, եկեղեցին գտնվող ժողովուրդը բազմոցներով, փոստերով կը հարձակեր քահանաներուն վրա և տուր թե կուտաս, թե՝ «ինչո՞ւ, կը գոցեք վարագույրը» ըսելով լավ մը կը ծեծեին քահանաները: Ներված հանցանք մըն էր այս՝ բոլորին համար, ինչպես ապրիլ 1-ին սուտ խոսիլը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 212:

Երևակայեցեք, որ ծերերն անգամ մեծ ցանկություններ կը մասնակցեին այս արտոնյալ չարություն: Քահանաներն ալ իրենց հերթին իրենց գլխի ճարը տեսած կըլլային, ոմանք ժամանակեն առաջ կծիկը կը դնեին, եթե ավանդատան դրան ետև դարանակալ սպասողներուն օձիքնին ձեռք չտային»¹:

Աղոթելու հետ ամենեին առնչություն չունեցող այս զվարճալի խաղը կոչվել է «Տերտեր փոստել»:

Ամանորի տոնը – Դարձյալ եկեղեցական, կրոնական բովանդակությունից շատ հեռու, զուտ աշխարհիկ մի ծիսակատարություն է եղել Նոր տարվա տոնակատարությունը, գուցե հազարամյակների խորքից եկող, սերնդեսերունդ փոխանցված, որ Հայաստանի շատ վայրերում նշվում է միանման:

Բազմաչարչար, ամբողջ տարին դժվարությունների, հաճախ թալանի ու կոտորածի իրադարձությունների, բնական աղետների մեջ անցկացրած հայի համար Նոր տարին եղել է հույսի, ապավինման մի հանգրվան, խորհրդավոր մի պահ, լի ապագայի անակնկալների առեղծվածով:

Ինչպես էր կատարվում Նոր տարվա տոնակատարությունը Երզրնկայում:

Արտակարգ ոգևորություն ու տրամադրություն է եղել բոլորի մոտ, մեծ թե փոքր: Մինչ տան տիկինը պատրաստել է ավանդական պահոց գաթան, տան երեխաներն սկսել են իրենց գիշերային սրվարագործությունները: Անշուշտ ամեն տուն էլ ունեցել է թե առատ սեղան և թե պեսպես մրգեր, սակայն տնետուն այցելելու սովորությունը պահվել է միշտ և կատարվել մեծ հաճությամբ:

Պումբ-խումբ երեխաներ, իրենց հետ վերցրած մեկ-մեկ զամբյուղ կամ տոպրակ, բարձրացել են տանիքները և երդիկներից կախ տալով իրենց տոպրակը պահանջել Նոր տարվա նվերը:

«Դեկտեմբերի 31-ն է, ձմրան ամենացուրտ օրերը, գուցե ձյուն կուգա, փոթորիկ է դուրսը, բայց ո՞վ մտիկ կրնա: Զեռքերնին մեյմեկ տոպրակ առած՝ կիցնայինք տանիքները, տոպրակի ծայրին երկար թել մը կապած՝ կը կախեինք տուներու խաչկուռքներեն վար, մենք ալ խաչկուռքին վրա ինկած ու աչքերնիս տունին հառած՝ աղաչական ձևով տան տիկնոջ կը դիմեինք, ըսելով. «Մորքուր, մորքուր, տոպրակս բան լեցուր»: Երբ տան տիկնոջ ձեռքը տոպրակին դիպեր, կարթը ձուկ ինկածի պես կսկսեինք հրճվիլ ու արագ-արագ տոպրակնիս վեր քաշել: Եթե տան տիկինը համով բաներ մը դրած էր,

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 213:

ինչպես ընկույզ, չամիչ, չաքար, կաղին, նուչ կամ տանձ ու խնձոր, գոհունակությամբ կանցնեինք մյուս տունը: Կը պատահեր, որ տան տիկինը ստեպղին մը կամ բերաննուս համ չտվող աննչան պտուղ մը լեցնեն տոպրակնուս մեջ, այն ատեն՝ «Պուտուկդ մուկ մը իյնա, թոփալ ճուռդ ալ հետը», պոռպոլ կհեռնայինք այդ տեղեն... Պահոց գաթա եփելու ատեն տան տիկինը մեծկակ գաթա մը նկատի կունենար ու անոր խմորին մեջ ոսկի կամ արծաթ փոքր դրամ մը կգետեղեր: Նոր տարվան գիշերը ընտանիքի անդամները ընթրիքի սեղանին շուրջը հավաքվելու ատեն՝ նախ այդ գաթան մեջտեղ կուգար: Տանտիկինը զայն ընտանիքի անդամներուն թիվին համաձայն հավասար մասերու կրածներ, բաժին մը խանութին, բաժին մըն ալ տանը և այլն կհաներ: Գաթան բաժնվելէ հետո՝ ամեն ոք իր ստացած բաժինը կսկսէր արագ արագ ծամել, դրամը որու որ գար, այդ տարին ան ընտանիքին բախտավոր անդամը կհամարվիր»¹:

Տան երեխաները սեղանի վրա իրենց արտասանությունները կատարելուց հետո քաշվել են անկողինները, քնել: Մեծահասակները շարունակել են զվարճանալ մինչև ուշ գիշեր:

Պահպանվում էր նաև դարերի խորքից եկած մի այլ սովորություն: Հավատալով այն ավանդության, թե Նոր տարվա գիշերը թաղի աղբյուրից մի րոպե ոսկի ջուր է հոսում, մասնավորապես հարս ու աղջիկ լուսաբացին շտապում էին աղբյուր, այնտեղ լվացվում, աղբյուրը կաղանդում, ապա հետները վերցրած ամաններով ջուր բերում տուն:

Նոր տարվա առավոտը փոքրերը մեծերի ձեռքերն համբուրելով ստանում էին իրենց նվերները, ապա այցելում ազգականների տները, նույնպես նվերներ ստանում, մեծ մասամբ չաքարեղեն ու միրգ, անխուսափելի չամիչ լաբլաբուն հետը:

Մնունդ — Քրիստոսի ծննդի տոնը նշվում է հունվարի 6-ին: Օրեր առաջ տանտիկինները պատրաստություններ են տեսնում: Նախորդ գիշերը կոչվում է Նավակատիկ և արգելված է մսեղեն ուտելը: Ծննդյան սեղանի ընդունելի կերակուրներն են՝ բլղուրով կամ բրնձով փլավ՝ ղեսեֆետով, այսինքն՝ յուղի մեջ տապակած ծիրանի չիրը վրան, դդում, լոբի, կաթնապուր և այլն:

Բարեկենդանի մեկ շաբաթվա ուրախությունից, կերուխումից հետո, դժվար էր անշուշտ միանգամից անցնել պասի: Ուստի մարդիկ որսացել էին նաև մի օր էլ, որ կոչում էին «օխտը ըրախի»: Դա մեծ պասի առաջին օրն էր: «Քեֆճիներուն այդ օրն ալ յոթը բաժակ օղի խմելու արտոնություն տված էին»:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 210-211:

Սկսվում է մեծ պասը՝ ձմռան կարճ օրերի, սառնամանիքների յոթը շաբաթը, որ անցնում է այնքան դանդաղ: Մարդիկ անհամբեր հաշվում են օրերը ու սպասում թե երբ պիտի վերջանա տաղտկալի ժուժկալուծյան, տներում բանտարկված մնալու շրջանը: Կերուխումի սպասելուց ավելի հաճելի մի զգացում համակում է մարդկանց, վերջին օրերին. չէ՞ որ գատիկն իր հետ բերելու է զարնան շունչն ու թարմությունը:

Օրացույց չկար այդ ժամանակ: Յուրաքանչյուր տուն առաստաղից կախում էր մի մեծ գլուխ սոխ, վրան յոթը փետուր: Տան մեծն ամեն շաբաթ հանում էր փետուրներից մեկը, հաշվում թե քանիսը մնաց գատիկին: Մանավանդ երեխաների հայացքը հառած էր մնում խորհրդավոր սոխին, որ այնքան դանդաղ էր փետրահան լինում... Բնորոշ է, որ մարդիկ նման օրացույց չեն օգտագործել տարվա ոչ մի ամսին, բացառությամբ մեծ պասի ձանձրալի շաբաթներին:

Երգնկայի պահուց ուտելիքներն են եղել պաղապուրը՝ սպիտակ լոբին ու կորկոտը միասին եփած ու տրորած, վրան՝ համեմունքներ, խաչած կարտոֆիլ, կորկոտե փլավ, որի մեջ յուղի փոխարեն օգտագործվել է ծեծած ընկույզ, խոշաֆ ոսպ, թահին հալվա, թոփիկ և այլն:

Ծաղկազարդ – Ու այսպես՝ առաստաղից կախված սոխի վրա մնում է մեկ փետուր, որն ազդարարում է Ծաղկազարդի տոնը: Դա միաժամանակ ազդարարում է զարնան գալը: Զարթնող բնություն թարմ շունչը բաց դռներից խուժում է տները, դուրս վանում ձմռան ամիսներին կուտակված ծանր օդը: Ծաղկազարդին Երգնկայում վաղուց հալած է լինում ձյունը: Ամենուր՝ կանաչ մարգագետիններ, ծաղկած ծառեր: Հիմա մարդիկ սիրում են երկար կանգնել դրսում, արևի տակ, ջերմանալ թե մարմնով և թե հոգով, աստվածային մի անբացատրելի հաղորդակցությունը ողջունելով բնության վերակենդանացումը:

Ծաղկազարդի կիրակի օրերը, ընկայյալ սովորություններ նորահարսները այցելել են իրենց մոր տունը: «Հարսի մարանց կողմն քանի մը կիններ կերթային խնամիին տունը ու աղջիկնին առած տուն կտանեին, գատիկը մարանցը տունը անցընելու համար: Թաղի կանանց համար մեծ հաճույք էր այս չբախումբին երթևեկը դիտել: Երբ լուր կունենային թե հարս կտանին, կիններ ու աղջիկներ իրենց ձեռքի գործը, ինչ որ ալ ըլլար, կձգեին ու կվազեին փողոցին դուռը: Նոր հարսը պարտավոր էր դռներուն առջև կեցած տարիքոտ կանանց

ձեռքը համբուրել, ատոր համար այ չքախումբը օրորվելով, շորոր-վելով թաղին մեկ աջը, մեկ ձախը հանդիպելով կանցներ»¹:

Սկսվում է Բարեկենդանի վերջին շաբաթվա ծիսակատարությունը. այստեղ արդեն եկեղեցին իր գերիշխանությունն ասակ է պահում հավատացյալ ժողովրդին ամենից առաջ եկեղեցական ծիսակատարությունների շքեղությամբ, թատերայնությամբ, երգ ու նվագի հոգեպարար ներդաշնակությամբ և Քրիստոսի կյանքի ամենադրամատիկ դրվագների հուզիչ մատուցմամբ:

Եկեղեցին այդպիսի հանդիսավորությամբ է ցուցադրում Ոսնյվան, Ուաչելությունը և այլն: Սրանք եղել են բեմական շատ հուզիչ, միաժամանակ շատ կենդանի պատկերներ:

Զատիկ – Ութման օրը բոլորը թափվում են եկեղեցիները՝ հագած իրենց լավագույն զգեստները: Դա ճակատագրական այն պահն է, որ վերջապես քահանան հայտնելու է մեծ պասի ավարտը՝ «Առեք կե-րեք...» նախադասությունը:

Հաջորդ առավոտ արդեն գատիկն է: Լուսաբացից առաջ ժողովուրդը լցվում է եկեղեցիները՝ ուրախ, բարձր տրամադրությամբ: Հազար հինգ հարյուր տարի շարունակ կրկնված նախադասությունն է կարդացվում բոլորի դեմքին՝ «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց, օրհնյալ է հարությունը Քրիստոսի»։ Բայց ժողովուրդը դրանով ազդարարում է նաև գարնան հարությունը, վերակենդանացումը, որը նրան ավելի է հասանելի, ավելի կապված նրա կյանքի հետ:

Այդ օրը նախաճաշից հետո՝ բարեկամներ, ազգականներ այցելում են միմյանց տուն, մեկ-մեկ բաժակ կոնյակով կամ գինիով շնորհավորում գատիկը: Նոր փեսաների համար այդ այցելությունները արդեն պարտադիր էին, մասնավորապես առաջին գատիկի օրը:

Համբարձման տոն – Հին-հին դարերից, գուցե Անահտական օրերից մնացած տոնակատարություն է Համբարձման տոնը:

Համբարձման տոնի նախորդ օրվանից պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում, լինի դա արևելյան հատվածը թե արևմտյան, հարս ու աղջիկ, դուրս են թափվում իրենց տներից, գնում այգիներն ու պարտեզները, հավաքելու յոթ տեսակ ծաղիկ, ջուր վերցնելու յոթ տարբեր աղբյուրներից: Հավաքված այդ գույնզգույն ծաղիկները, գետեղված ձողտից կամ եղեգից պատրաստված կողովների մեջ, տանում էին եկեղեցի և օրհնել տալիս քահանաներին, ապա դնում էին յոթը աղբյուրներից վերցրած ջրի մեջ ու թաքուն պահում աստղազարդ երկնքի տակ, որպեսզի իրենց բախտը բացվի:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 215:

Հաջորդ օրը, այսինքն՝ Համբարձման կիրակի առավոտյան, նրանք խումբ-խումբ դուրս էին գալիս և ուրախ տրամադրություններով շարժվում էին նախօրոք իրենց որոշած դաշտավայրերից մեկը: Այնտեղ պատրաստում էին քարից օջախներ, կրակ անում ու կերակուրներ եփում:

Կերուխումն ավարտելուց հետո սկսվում էր զվարճությունը, ժողովրդական խաղերի շրջանը: Պարում էին, ուրախանում, երգում, ապա անցնում օրվա հիմնական ծիսակատարությունը՝ ջանգույումներին ու վիճակ հանելուն:

Փոքրիկ մի աղջնակ վիճակի ամանի միջից մեկ-մեկ դուրս է հանում խմբի աղջիկների կողմից նախորդ օրը ծաղկալից ջրի մեջ դրված տարբեր իրեր ու առարկաներ, յուրաքանչյուր դեպքում, նախքան հանելը ներկաներից մեկը վիճակ գուշակող մի քառյակ է ասում կամ երգում: Նայած թե ինչ պարունակություն ունի քառյակը՝ հանված իրի տերը ուրախանում է կամ տխրում: Անշուշտ հիմնական գուշակությունը վերաբերում է աղջիկների ամուսնական ապագային, թե արժանի պիտի լինե՞ն իրենց սիրած տղային, կամ երջանիկ ամուսնություն հեռանկար կա՞, իսկ եթե արդեն նշանվել է՝ պիտի հասնի՞ վերջնական նպատակին:

Բերենք մի քանի նմուշ՝ Երզնկայի գավառում տարածված վիճակահանության երգերից:

*Մառին ճյուղը ծոնցի,
Թաշկինակս փոնցի,
Թարագցոց ինատին՝
Երզնկացոց սիրեցի:*

*Դոշակ փոնմ փոթ կուգա,
Յար խապարդ ե՞փի կուգա:
Ղուրբան ըլլամ փառջանին,
Մըջեն խնկա հոտ կուգա:*

*Թուֆ չամիչը չոր կըլլա,
էլին տղան յար կըլլա,
Եփո սիրես ու առնես,
Քընդ շեքերն անուշ կըլլա:*

էլլամ էրթիք ի՞նչ անիմ,
Վարդ ու մեխակ չորցնիմ:
Վարդ ու մեխակ ի՞նչ անիմ,
Էփիմ յարիս խմցնիմ:

Հայրս պատմել է, թե իր քույրերից մեկը ինչպիսի հուզում է ապ-
րել, երբ նրա վիճակը լավ դուրս չի եկել: Եղել է այսպիսի երկու տող.

**Թրուչուն մէիր փախցուցին,
Պրզտիկ պրզտիկ մեոցուցին:**

Այդ գուշակութամբ էլ տառապել է իմ էլիզա հորաքույրը և ունե-
ցել արդարև դժբախտ ճակատագիր, փախցվել թուրքերի կողմից:

Վիճակի արարողութունից հետո, երեկոյան հարս ու աղջիկ տուն
են վերադարձել տարբեր տրամադրութամբ, մի մասը ուրախ, մի
մասը՝ թախիծը դեմքներին:

«Երեկոյան մայրամուտին,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- աղ-
ջիկներու այս խումբերը կվերադառնան գյուղ: Գյուղին մոտ, բարձր
դիրքերու վրա խմբված, անոնք կսկսին երգել իրենց վերջին երգերը,
գյուղին լսելի ձայնով... պճնված խատուտիկ հանդերձանքով, նման
թևեր առած հրեշտակներու, անոնք մեծ ոգևորութուն կստեղծեն
իրենց շուրջը: Արտ ու արոտ, պարտեզ ու հանդ թույր ու բույր կըս-
տանային այս քաղցրիկ հոգիներու ներկայութամբ»¹:

Վարդավառ – Եթե Համբարձման տոնը երիտասարդ աղջիկների
ապագան գուշակելու, բարի մաղթանքների, Հույսի, ապավինման
օր է, անշուշտ նաև զվարճության, բնության ծոցում մի քանի ժամ
անցկացնելու օր, ապա Վարդավառը բոլոր տեսակի երազների,
ապագա կյանքի համար տրված խոստումների իրագործման օրն է,
որ այս անգամ էլ կատարվում է մատաղ անելու սովորությամբ:

Վարդավառի օրը ժողովուրդը, ամբողջ ընտանիքներով, իրենց
հետ վերցրած մատաղացու անասունները՝ խոյ, ոչխար, գառ, հավ,
աքաղաղ, գնում են մոտակա վանքերից մեկնումեկը, հաճախ անգամ
ավերակ վանքերի մոտ, անում իրենց մատաղը, զվարճանում:

«Այդ օրը,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- փլատակ սրբավայ-
րերը կյանք կատանային... Ժամ պատարագեն ետքը օճախներուն
վրա եռացող կաթսաներուն մեջ արդեն պատրաստ կըլլար մատաղը:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երգնկա-Վամախ գավառաբարբառը և ազգագրական
Հուշեր, էջ 136:

... Մատաղին հետ պղոզուր փիլավը և այլ ուտելիքներ կշարվեին, իրենց մոտ պատրաստ ունենալով թութի պատվական օդին կամ խաղողի կարմիր գինին: ... Ճաշերեն ետքը կսկսեր ուրախությունը մարդոց, երիտասարդներու և ծերերու հավասարապես, երգով ու պարով, դավուլով ու գուռնայով: Տեղի կունենար զինախաղություն, հայրենասիրական ազատ պողոթկումներ այս հեռավոր վայրերուն մեջ, ուր չէին հասնիր բռնակալին ակնարկն ու ձեռքը»¹:

Այդ բոլորից հետո սկսվում է օրվա խորհրդանիշը համարվող ջր-ցայտուքի, այսինքն՝ միմյանց վրա ջուր լցնելու ավանդական խաղը, ուրախ ճիչերի, աղաղակների գրնգուն ծիծաղի համանվագի տակ: Ջրով լի ամանները ձեռքներին՝ վազում են միմյանց ետևից, թրջում մասնավորապես սառը ջրից սարսափողներին:

Վարդավառի օրը, սրբավայրերի խուլ անկյուններում պատահում էին և գաղտնի հանդիպումներ, երիտասարդական սիրազեղումներ, փոխադարձ նվիրվածություն հավաստիացումներ, գիրկընդխառնումներ, անշուշտ խիստ գաղտնի, պահելով հայկական տոհմիկ պատվախնդրությունն ու բարոյականությունն սրբությունները:

Աստվածածին – Աստվածածնա տոնի հեթանոսական ծագման մասին ավելի շատ է գրվել: Այդ օրվա հետ կապված ծիսակատարությունները գերազանցապես գործնական բնույթ են կրել՝ ոչխարների լվացում, խաղողի օրհնում և այլն:

Հատուկ կարևորություն է տրվել խաղողի օրհններին և դա բնական է, քանի որ խաղողագործությունը Արևմտյան Հայաստանի հայերի հիմնական զբաղմունքներից մեկն է եղել:

Ուաղողը օրհնվել է եկեղեցում, հանդիսավոր պայմաններում, որից հետո յուրաքանչյուր ընտանիք, վերցնելով մի ողկույզ, տարել է տուն, միացրել իր խաղողին, դրանով էլ օրհնված է համարվել ընտանիքի այդ տարվա խաղողի բերքը: Մինչև այդ օրը արգելված է եղել խաղող ուտելը:

Աստվածածնի տոնի օրերին էլ մարդիկ դիմել են դաշտերը, հանգրստացել ու զվարճացել հին վանքերի փլատակների մոտ: Գ. Տեր-Վարդանյանը վկայում է, որ Երզնկայի մոտակայքում եղել է Կաթրնչենք կոչված ուխտավայրի ավերակներ, որտեղ հարյուրամյակների ընթացքում մարդիկ տոնել են Աստվածածնա օրը: Ահա Կաթրնչենք կոչված ամայի այդ վայրերն են, որ Աստվածածնի տոնի օրը կենդանություն են ստացել. փլատակները «կղարդարվեին մայ-

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր, էջ 136-137:

րերու վառած մոմերով, մայրեր, որոնք նեղութիւն ունին ստինքի և այլ մայրական հիվանդութիւնս: Հղի կիներն ալ ուխտի կերթան նույն սրբավայրերուն, որ առատ կաթ ունենան և մնան զերծ չար աչքն ու փորձանքն»¹:

Ուխտագնացութիւններ – Երզնկայի նման շոգ քաղաքի բնակիչները բնականաբար կարիք պիտի ունենային ամառային ամիսներին գեթ մի քանի օրով կամ շաբաթով դուրս գալու դաշտագնացութիւն, զով օղում անցկացնելու իրենց օրերը, երեխաներին հեռու պահելու շոգի հետեանք համաճարակային հիվանդութիւններից, միաժամանակ հանգստանալու, ֆիզիկապէս կազդուրվելու:

Երզնկայում ուխտագնացութիւնները կատարվել են երեք տարբեր ուղղութիւններով. ա) ուխտագնացութիւններ անմիջապէս քաղաքի մոտակա վանքերի շրջակայքում, որ քաջալերվել է կրօնական իշխանութիւնների կողմից՝ վանքերի նյութական վիճակը բարելավելու նկատառումով, բ) ուխտագնացութիւններ ղեպի Հայաստանի հեռավոր վայրերի վանքերը, առաջին հերթին՝ Մշո ս. Կարապետի վանքը, գ) ուխտագնացութիւն ղեպի Երուսաղեմ:

Ուխտագնացութիւնները կատարվել են խմբերով՝ թե՛ կյանքի ապահովութիւն նկատառումով և թե՛ ամառանոցային այդ օրերն ավելի հաճելի անցկացնելու համար, քանի որ նրանք այդ վայրերում աղոթելուց ավելի զբաղվելու էին զվարճութիւններով, երգ ու պարով:

Գնում էին սովորաբար սայլերով, իրենց հետ վերցնելով զիշերելու համար անհրաժեշտ պարագաներ, վրաններ, վերմակներ, սնունդ, անխուսափելի ինքնաեղը և այլն:

Երզնկացիները խմիչք քիչ են օգտագործել, սակայն նման օրերին ունեցել են իրենց հետ զինու տկճորներ և սեղանների վրա տղամարդիկ սիրել են մի քանի բաժակ խմել, առանց հարբելու, մի բան, որ հազվադեպ է նկատվել:

Հեռավոր վայրերը կատարվող ուխտագնացութիւնները տեղի են ունեցել ավելի հանդիսավոր պայմաններում: Դրանց մեջ ամենից նշանակալիցը եղել է Մշո ս. Կարապետի ուխտագնացութիւնը: Ամռան ամիսներին այնտեղ անպակաս են եղել տարբեր վայրերից եկող ուխտավորները: Գցել են հարյուրավոր վրաններ: Ամեն կողմ կերուխում, զվարճութիւն, լարախաղացային ցուցադրութիւններ, դճոլ-գունայի նվագներ: Պատմում են, որ նման ուխտագնացութիւններից մեկի ժամանակ միայն վանեցիները վառել են 500-ից ավելի

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 136-137:

ինքնաեռ: Պետք է նկատի ունենալ, թե այլ վայրերից եկածներն էլ նկատի ունենալով՝ ինչպիսի եռուզեռ պիտի լիներ այնտեղ: Ու մատաղներ, տասնյակներով, հարյուրներով, նվիրատուություններ վանքին ու վանականներին, կնունքներ, պսակադրություններ:

Այլ բնույթ է ունեցել դեպի Երուսաղեմի ուխտագնացությունը: Կատարվել է դարձյալ խմբակային ձևով: Դեռևս ձմռանից մարդիկ որոշել են թե ովքեր են ուխտի գնալու, ինչ խմբերով, որ ամսին: Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո, երբ հասել է մեկնելու օրը, հավաքվել են նշանակված վայրում՝ մեկնողների հետ նաև նրանց հարազատները, որոնք ուղեկցել են հաճախ մինչև 20–25 կիլոմետր, համբուրվել, աղոթել, բարի ճանապարհ մաղթել ու բաժանվել:

Ուխտավորների վերադարձը ավելի տպավորիչ է եղել, չէ որ նրանք Երուսաղեմից գալիս էին մի մեծ պարտականություն կատարած, Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանն ու սրբատեղիները աչքով տեսած, սրբացած: Գալիս էին կարծեք ավելի լրջացած, վերափոխված, հաջի դարձած:

Հաջին թուրքերեն բառ է: Բանն այն է, որ թուրքերն էլ գնում էին Մեքքա, վերադառնում հաջի դարձած: Հայերը սկզբում գործածել են մահտեսի կամ մղդաի բառը՝ Երուսաղեմ այցելողների համար, սակայն հետագայում ընդհանրացել էր հաջին թե՛ թուրքերի մոտ և թե՛ հայերի: Երգնկայում սովորական էր լսել Հաջի Կարապետ, Հաջի Մինաս, Հաջի Հարություն և այլ նման անուններ:

Թուրքերը մասամբ հարգել են հայերի կրոնական զգացումները, հենվելով Ղուրանի ասույթների վրա, հանգիստ են թողել ուխտավորներին: Հազվադեպ է պատահել, որ հարձակումներ են եղել Երուսաղեմ կամ այլ վայրերը մեկնող հայերի վրա:

Հայրս իր գրավոր հիշողություններում մանրամասն պատմում է իր տատիկի Երուսաղեմ ուխտի գնալն ու վերադարձը: Ասում է թե անհրաժեշտ պաշարը վերցրած բավական երկար ճանապարհ ընդառաջ են գնացել Երուսաղեմից վերադարձողներին: Պայմանավորված օրը ուխտավորները չեն երևացել: Դիմավորողները հարկադրված գիշերն անց են կացրել բաց օդում, կերուխումով, զվարճություններով լուսացրել, վստահ, որ հաջորդ օրը երևալու է խումբը: Արդարև հաջորդ օրը եկել են ուխտավորները՝ հաջի դարձած և մեծ հանդիսավորությամբ սայլերով, ջորիներով ու ձիերով վերադարձել են Երզնկա:

Ինչպես Հայաստանի բոլոր վայրերում, Երզնկայում էլ մարդիկ ոչ թե նշել են իրենց ծննդյան օրը, այլ անվանակոչության, այսինքն՝ նայած թե ում անունը եկեղեցական որ տոնին է զուգադիպում: Եվ որովհետև մինչև 1860-ական թվականները քահանաները գերազանցապես քրիստոնեական անուններ են դրել, այսինքն՝ աստվածաշնչային կամ ավետարանական անուններ, ուստ մեծ մասի անունը կապվել է այս կամ այն տոնի հետ, ինչպես՝ Հարություն, Համբարձում, Հակոբ, Մկրտիչ, Գրիգոր, Սարգիս:

Այսպես, բոլոր Հարություններն իրենց ծնունդը նշել են զատկի տոնին, Համբարձումները՝ Համբարձման տոնին, Սարգիսները, Գրիգորները՝ այդ սրբերի օրերին:

Վաթսունական թվականների զարթոնքից հետո մուտք գործած անունները՝ Արչակ, Տիգրան, Հրայր, Ժիրայր, Գառնիկ և այլն, կապվել են Վարդանանց տոնի հետ, այն բացատրությունամբ, թե Վարդանի հետ մարտնչած 66.000 հայ նահատակների մեջ եղել են բոլոր այդ անուններն ունեցողներ:

Անվանակոչության օրերին շնորհավորելու են գնացել սովորաբար մոտիկ բարեկամներն ու ազգականները, ծխակատարությունն էլ եղել են շատ համեստ: Չեն սիրել մեծ հանդիսավորություն, պերճանք, ճոխ սեղաններ: «Նարնջի մը, խնձորի մը, երբեմն կատակի համար սոխի գլխի մը վրա մոմ մը վառած՝ կներկայացնեին անունի տիրոջ ու կշնորհավորեին զինքը «անունովդ ծերանաս» մաղթանքներով: Հյուրերը կհյուրասիրվեին խմիչքով՝ օղիով կամ գինիով»:

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ

1. ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ

Մենք հարսանեկան ծիսակատարություններին հատկացնում ենք հատուկ գլուխ, որովհետև քիչ ժողովուրդներ կան, որոնց մոտ այդ արարողությունները լինեն այնքան ճոխ, բազմերանգ, հանդիսավոր, որքան հայերի մոտ: Մեր նախահայրերը ամուսնությունը չեն համարել սովորական մի կապ՝ երկու սեռերի պատկանող մարդկանց միջև: Համարել են մարդու կյանքում ամենախոշոր, անկրկնելի իրադարձությունը, դրա մեջ տեսել են սերունդների գոյատևման հիմքը, տվյալ գերդաստանի հարատևման երաշխիքը: Նրանց համար պսակը համարվել է սրբազան դաշինք, անքակտելի, անմերժելի զուգորդում:

Ահա թե ինչու ամուսնական ծիսակատարություններին մասնակցել են ոչ միայն երկու կողմի հարազատներն ու բարեկամները, հայ եկեղեցու պաշտոնական ներկայացուցիչները, այլ հաճախ ամբողջ գյուղը, անգամ հարևան գյուղերի ներկայացուցիչները: Դա ըստ ամենայնի ծավալուն, բազմաբովանդակ արարողություն է, որ կատարվել է մի քանի օրերի, հաճախ շաբաթների ընթացքում, տարբեր վայրերում, կողմերի բնակարաններում, եկեղեցում, մասամբ բացօթյա հրապարակներում:

Մասնակիցներից ոմանք եղել են սովորական հանդիսատեսներ՝ հավաքված հյուրասենյակներում, թոնրատներում, բակերում կամ կտուրների վրա: Նրանք իրենց ծափերով, աղմուկ-աղաղակներով, սրախսոսություններով գույն ու փայլ են տվել հանդեսին:

Մյուսները եղել են ծիսակատարությունների անմիջական մասնակիցներ կամ որպես հիմնական գործող անձեր, ինչպես հարսը, փեսան, հարսի հայրն ու մայրը, քույրն ու եղբայրը, փեսայի հարազատները, քավորն ու քավորկինը, կամ ծիսակատարությունների հետ անմիջապես կապված մարդիկ՝ վարդապետ, քահանա, երաժիշտներ, պարողներ, խաղեր կազմակերպողներ: Վերջիններս բոլորն էլ ունեցել են իրենց որոշակի դերն ու տեղը:

Հայ և օտար մի քանի ուսումնասիրողներ իրավացիորեն հայկական հարսանիքը դիտել են որպես թատերական ներկայացում, անգամ փորձել են այն վերլուծել բեմական կառուցվածքով, ծիսակատարությունները բաժանելով գործողությունների, պատկերների:

Պատմական Հայաստանի տարբեր քաղաքներում (Վան, Մուշ, Կարին, Ակն, Երզնկա, Սեբաստիա, Եվդոկիա և այլն) մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեծ աղետը պահել էին իրենց ազգային տոհմիկ սովորությունները, հարսանիքները կատարել են գունեղ, ինքնատիպ, խոր անցյալից եկող ավանդույթների պահպանմամբ, իսկ Հայաստանից հեռու՝ թուրքական կենտրոններ հանդիսացող Հայաշատ քաղաքներում (Կեսարիա, Յոզղատ, Բուրսա և այլն) հայկական հարսանիքը մասամբ փոխել է ազգային բնույթը: Պահելով հանդերձ կրոնական կողմը, որն ի դեպ առհասարակ թույլ է եղել ծիսակատարությունների ընդհանուր շղթայի մեջ, հանդիսավոր մասում ստացել է թուրքական որոշ երանգ՝ առաջին հերթին կապված լեզվի հետ: Կատարվել են թուրքերեն երգեր, բարեմաղթություններ: Հարսանիքի ամբողջ տևողության ընթացքում տիրապետողը եղել է թուրքերենը, քանի որ այդ վայրերի հայերը թուրքախոս են եղել:

Հարսանեկան ծիսակատարությունների մեջ ուշագրավ է գլխավոր գործող անձերի՝ հարսի ու փեսայի չքեղ զգեստավորումը, նրանց ներկայացվելը որպես սոցիալական և իրավական ավելի բարձր խավի մարդիկ, հատկանիշներ, որոնք ի հայտ են եկել ոչ միայն զգեստավորման մեջ, այլև այն բանում, որ փեսան հարսանիքի ամբողջ տևողության ընթացքում կոչվել է թագավոր, այսինքն՝ թագավոր, իսկ հարսը՝ թագուհի:

Հայ գեղջուկն ու գեղջուհին, որոնց առօրյա կյանքը շատ չարքաչ է եղել, զգեստը համեստ՝ իրենց դաշտային աշխատանքին ներդաշնակ, գեթ մի անգամ, հարսանիքի օրը, այսինքն՝ իրենց կյանքի երիտասարդական կիզակետի օրը, հագել են չքեղ զգեստներ, բեմականորեն մտել թագավորի և թագուհու կերպարի մեջ:

Մարդիկ, իննեն դրանք Կարինում թե Երզնկայում, Ակնում թե Սեբաստիայում, հարսի ու փեսայի զգեստները պատրաստել են ամիսների լարված աշխատանքով, այդ գործին մասնակից դարձնելով տվյալ վայրի լավագույն դերձակներին ու դերձակուհիների, զգեստները դարդարել են նուրբ ասեղնագործություններով:

Ահա թե այդ բանը ինչպես է երգել ակնցի գուսանը.

**Ըմանդ ի վերա եկեք,
Թագավորին կապան կարեցեք,
Լուսրնկան աստառ արեք,
Արևն երես ձևեցեք,
Ան մոյ ու խոչոր աստղեր
Թևերուն կոճակ կարեցեք:**

Թագավորի ու թագուհու նկատմամբ բացառիկ վերաբերմունքը ցուցաբերվել է ոչ միայն զգեստավորման մեջ, թագավոր ու թագուհի կոչելու մեջ, այլև այն բանով, որ նրանք եղել են բոլորի գուրգուրանքի առարկան: Մի պահ գյուղի քյոխվան ու ոեսն անգամ զիջել են նրանց: Թագավորն ու թագուհին ունեցել են իրենց թիկնապահները, հանձին փեսաներայրների ու հարսանեղբայրների: Շատ վայրերում, այդ թվում Երզնկայում, փեսայի գլխին դրել են թագ կամ սաղավարտ, իսկ հարսը մինչև մեր օրերում էլ միշտ պճնազարդված է լինում որպես թագուհի:

Թագավորի ու թագուհու պատրանքը ավելի է ընդգծում կնքահայրը: Նա, մոռանալով քավորի պարտականություններից կրոնական կողմը, կատարում է գերազանցորեն աշխարհիկ դեր: Որոշ գավառներում քավորը փեսային ընկերացել է ոսկեղրվազ սուրը ձեռքին, որպես թագավորի թիկնապահ: Այդ նույն սուրը նա պսակաղբուծյան արարողությունների ժամանակ օգտագործել է որպես խաչ՝ «սուրը պատյանեն հանելով և սուրը, պատյանը խաչաձև բռնելով նորապսակ ամուլին գլուխներուն վրա», ինչպես վկայում է հետազոտողներից մեկը:

2. ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ՄՈՏ

Երզնկացիների հարսանիքում պահպանվել են վերոհիշյալ սովորությունների մեծ մասը և նույնքան ճոխ ու խորհրդավոր է եղել, որքան Արևմտյան Հայաստանի տոհմիկ մյուս գավառներում:

Ժողովրդական հեքիաթների մեջ «քառասուն օր, քառասուն գիշեր» հարսանիք անելու միտքը ամենևին էլ չափազանցություն չի եղել, մասնավորապես երզնկացի ունեոր ընտանիքների հարսանիքները հաճախ շարունակվել են շաբաթներով, փոխնիփոխ, մերթ տրդայի, մերթ աղջկա տանը, մերթ էլ քավորի:

Երզնկայում էլ, անշուշտ, հարսանեկան ծիսակատարություններում դարերի ընթացքում որոշ բան փոխվել է, բայց հիմնական սո-

վորությունները, մասնավորապես գյուղերում պահպանվել են խորապես ազգային դրոշմով: Կատարված փոփոխությունները վերաբերվել են տղայի ու աղջկա նախաամուսնական կապի ազատականացմանը: Եթե խոր անցյալում ամուսնացող զույգը միմյանց մոտիկից ճանաչել են միայն առագաստի գիշերը, նախընթաց ամբողջ դործարքը կատարել են երկու կողմերի ծնողներն ու բարեկամները, նաև որոշ միջնորդներ, ապա գեթ 19-րդ դարի կեսերից, մասնավորապես 20-րդ դարի սկզբներին տղան ու աղջիկը նախքան ամուսնությունը գեթ միմյանց մոտիկից տեսնելու, իրենց համաձայնությունը հայտնելու հնարավորություն ունեցել են:

Այդ հնարավորությունը ավելի շատ վերաբերում էր քաղաքին: Գյուղը միշտ էլ մնաց ավանդապահ: Այնուամենայնիվ, քաղաքում նույնպես տղան քիչ հնարավորություն ուներ ինքնուրույն կերպով ընտրելու կյանքի ապագա ընկերուհուն, հաճախ ավելի քիչ, քան գյուղում, որտեղ բոլոր տղաներն ու աղջիկները միմյանց գիտեին մանկուց, միասին էին մեծացել, հասունացել և հասունացումից հետո էլ հեովից հեռու պատահություն ունեին իրար տեսնելու, խոսելու, երբեմն անգամ զաղտնի սիրաբանելու, միշտ մնալով պատշաճություն սահմանում:

Այդ բանը դժվար էր քաղաքում: Սահմանադրության տարիներին Կ. Պոլսում ապրած ու ապա Երզնկա վերադարձած որոշ ծնողներ համաձայնվում էին, որ գեթ եկեղեցու շրջապատում զույգերը միմյանց տեսնեն, բայց սրանով էլ սպառվում էր արտոնության սահմանը:

Կուսական անաղարտության պահպանումը խիստ հսկողության տակ էր: Դրա ամենամեծ ավանդապահը հենց ինքը աղջիկն էր, որ այդ հարստությունը համարում էր իր գոյության իմաստը: Հարսին հոր տուն ետ ուղարկելու տխուր ու ամոթաբեր փաստը մահվան համազոր էր նրա համար, կար նաև երկու բարեկամ գերդաստանների բարոյական սնանկության վտանգը: Գոնե մեր սերունդը նման գայթակղություն չի հիշում:

Երզնկայում երբ տղան դառնում էր հասուն երիտասարդ, ծնողներն ու բարեկամները սկսում էին հետաքրքրվել հարսնացու ճարելու հարցով: Եղել են մարդիկ, որ նախօրոք, տարիներ առաջ, նկատի են ունեցել իրենց ապագա հարսնացուին կամ փեսացուին, նույնիսկ կատարվել են պեչիլի քերթմեններ, այսինքն՝ օրորոցանշումներ (օրորոցը խազել), երբ երկու ընտանիքներ՝ ղեռևս իրենց երեխաները օրորոցում, որոշել են խնամի դառնալ և իրենց պայմանավորվածությունը հաստատել են օրորոցի փայտի վրա նշան դնելով, սակայն

այդ պայմանավորվածությունը հազվագեղ է կենսագործվել, քանի որ մինչև երեխաների ամուսնական տարիքը հասնելը շատ փոփոխություններ էին տեղի ունենում երկու ընտանիքների ու տղայի և աղջկա կյանքում:

Միջնորդի դերն էլ թե՛ քաղաքում և թե՛ մանավանդ գյուղերում շատ նվազ էր, քանի որ ընտանիքի չափահաս անդամները հեշտու-թյամբ կարող էին հանդիպել միմյանց ու ճանաչել, ուսումնասիրել իրենց հարսնացուներին կամ փեսացուներին:

Աղջկա համար մտավոր զարգացումը մինչև դարավերջը երկրորդական էր, քանի որ իզական դաստիարակությունը դեռ պահանջ էր դարձել, իսկ մանավանդ հոգևորական և պահպանողական խավը այնքան էլ կողմնակից էր դրան: Ամուսնությունը դեպքում երբեմն ուսումը նույնիսկ կարող էր թերություն համարվել այն պարզ տրամաբանությամբ, թե զարգացած աղջիկները ազատամիտ են լինում, «լեզուները երկար», կեսուր-կեսրայրի հանդեպ չեն պահում անհրաժեշտ հարգանք, խուսափում են տնային գործերից, հաճախ հաշվի չեն առնում անգամ ամուսիններին:

Հարսնացու ընտրելիս՝ առաջին նախապայմանը աղջկա աշխատասիրությունն էր, նաև որևէ շնորհք ունենալը, այսինքն՝ ձեռագործ, կարուձև և այլն: Երբ ծնողները մեկին հավանում էին, ամեն կերպ աշխատում էին, որ աղջիկն ու տղան էլ տեսնեն միմյանց: Ինչպես ասացինք, սովորաբար դա կատարվում էր եկեղեցի գնալիս:

Կողմերի նախնական պայմանավորվածությունն ստանալուց հետո, սկսվում էր լուռ բանակցությունը, որին հաջորդում էր աղջիկ-տեսի արարողությունը: Տղայի ծնողները, քավորն ու քավորկինը, որոնք Երզնկայում, առհասարակ արևմտահայերի մոտ կոչվում են կնքահայր ու կնքամայր, անցնում էին գործի: Նրանք մեկ երկու մոտ հարազատների հետ գնում էին աղջկա ծնողների տունը՝ աղջիկ ուզելու: Աղջկա կողմը իրազեկ էր լինում այդ այցելությունը, անակրնկալի էր գալիս, աշխատում էին աղջկան ավելի գեղեցիկ շորեր հագցնել, քաղաքավարական որոշ բաներ բացատրել:

Չնայած այս այցելությունը կատարվում էր երկու կողմերի նախնական համաձայնությունից հետո, այնուամենայնիվ սովորություն էր, որ աղջկա ծնողները սկզբում կիսամերժելու դիրք բռնեին: Նրանք ասում էին թե իրենց աղջիկը դեռ շատ փոքր է, այդպիսի բաների մասին չի մտածում, թե պետք է ժամանակ տալ՝ մտածելու, հարազատների, բարեկամների կարծիքը հարցնելու:

Անշուշտ տղայի կողմը դա մերժում էր համարում, ասում էր թե Աստուծո կամքն է, Աստված ինչ որ ուզի՝ այն էլ կլինի:

Ապա, երբ միմյանց իմացնում էին կողմերի վերջնական համաձայնությունը, տեղի էր ունենում խոսքկապի արարողությունը, որը փաստորեն նախօրոք բանակցության ավարտն ու օրինականացումն էր:

Ոստքկապը տեղի էր ունենում աղջկա տանը: Կատարվում էին նվերների փոխանակություն և Հյուրասիրություն՝ ըստ տվյալ ընտանիքի նյութական հնարավորության: Ձէին ձգտում անտեղի ցուցամուտության և իրենց ուժերից բարձր ընդունելության:

Ոստքկապից հետո սկսվում էր նշանադրության նախապատրաստությունը:

Գեռուս աղջիկտեսի, աղջիկ ուզելու ժամանակ լուրը տարածվում էր թաղամասով կամ գյուղով մեկ, երբեմն ավելի լայն շրջանում, եթե հայտնի գերդաստաններ էին միմյանց խնամի դառնում:

Նշանտուքի արարողությունը նույնպես տեղի էր ունենում աղջկա տանը, երկու կողմերի ավելի մեծ թվով մարդկանց մասնակցությամբ, որոնց մեջ իշխող տեղ ու հարգանք ունեին ծնողներն ու քավոր-քավորկիներ:

Այցելողներից յուրաքանչյուրը որևէ նվեր էր տանում հարսնացուին, քանի որ ըստ էության աղջիկը առաջին անգամ էր երևում տղայի կողմի մարդկանց: Նա երեսը դեռ քողով ծածկած էր ներկայանում ապագա ամուսնու հարազատներին ու բարեկամներին, համբուրում էր նրանց ձեռքը: Գյուղերում ավելի, քան քաղաքում, սկսվում էր կողմերի միջև նվիրատվության սակարկությունը: Տղայի ծնողները հանձն էին առնում տալ հետևյալ նվերները՝ «ձի մը աղջկան հոր, Սարգիսով սահալթ մը աղբորը, լահոռի չալ մը մորը, ջուխտ մը դունտուռա հորաքրոջը, ջուխտ մը օղ մեծ քրոջը, ջուխտ մը պիլեզիկ պզտիկ քրոջը, ոռվել մը պզտիկ աղբորը, թոփ մը մանուսա քեռուն, թեզպեհ մը պապուն, Փես մը քեռուն տղուն և այլն: Ասոնցմե դատ՝ հարսին համար ալ հանձն կառնեն տալ երկու դալթ խաս լալթ, ջուխտ մը ոսկի օղ, ջուխտ մը ոսկի պիլեզիկ, քեմեր մը, արծալթ թեփեղիկ մը, քիրմանի չալ մը և այլն»¹:

Նվիրատվության հարցը այս ձևով կարգավորելուց հետո կողմերը պայմանավորվում են հարսանիքի օրվա մասին:

Քահանան օրհնում է նշանի մատանին, վզնոցը, կամ ապարանջանը, որից հետո փեսացուն դրանք հանձնում է իր նշանածին, ապագա հարսնացուին: Երբեմն արարողությունը վերջանում է համեստ

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Կամախ գավառարարտը և ազգագրական հուշեր, էջ 144-145:

մի սեղանով, երբեմն շարունակվում է երկար ժամեր, ճոխ սեղանների շուրջ, կարմիր գինու զորութեամբ ստեղծելով ջերմիկ մթնոլորտ:

Նշանտուքի այս արարողությունը իրավունք է տալիս փեսացուին երբեմն այցելելու իր նշանածին, գրուցելու նրա հետ՝ ծնողների, հարազատների ներկայությամբ: Սովորաբար տղան յուրաքանչյուր այցի ժամանակ շաքարեղեն, բո՛հրած կաղին կամ մի այլ ուտելիք է բերում նշանածի համար, թեև նշանածից ավելի՝ այն բաժին է ընկնում տան փոքրահասակներին:

Շատ ուշ միայն, 1910-ական թվականներին, այս սահմանափակ հանդիպումները սկսեցին դուրս գալ աղջկա տան չորս պատերից, և նշանված զույգեր երևացին դրսում, միշտ խուզարկու աչքերի հսկողությամբ տակ:

Նշանտուքի ժամանակաշրջանը հաճախ երկար էր տևում, 1-2 տարի, պետք է պատկերացնել կողմերի հոգեկան տառապանքը, տևական հուզումները, անհամբերությունը՝ վերջապես միմյանց վայելելու համար: Այդ ժամանակամիջոցը սահմանվում էր ոչ միայն միմյանց լավ ճանաչելու համար, ինչ որ շատ բնական էր, այլև երկու կողմերի հարսանեկան նախապատրաստությունների համար: Երբեմն դեր էր կատարում տղայի աշխատանքի կարգավորման հետ կապված հարցերի ձգձգումը, մասնավորապես քաղաքում, քանի որ գյուղերում նման հարց գրեթե չկար:

Հարսանեկան առաջին ծիսակատարությունները սովորաբար տեղի են ունենում կնքահոր տանը:

«Հարսանյաց նախորդ ուրբաթ օրը,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- կնքամայրը կուգա հրավիրելու իր սանը: Նախ՝ իր ձեռքով կմաղե հարսանյաց գաթային այլուրը, հետո կարմիր շարը կկապե իր սանին վիզը և կառաջնորդե զինք կնքահոր տունը: Կնքահայրն իր կարգին նույն երեկոյին իր տունը կհրավիրե գյուղին ազապ (ամուրի) տղաքը, որոնք կունենան իրենց առաջնորդը՝ ազապպաչի անունով: Նույնպես հարսին կնքամայրն ալ իր տունը կտանի իր սանը և անոր ընկերակցելու կհրավիրե գյուղին ազապ աղջիկները: Այսպես հարսանիքի առաջին խրախճանքները տեղի կունենան կնքահայրերու տունները մինչև շաբաթ լույս: Շաբաթ կեսօրին փեսան ազապներու առաջնորդությամբ և ազապպաչիի ընկերակցությամբ կածիլվի և լողանք կառնե: Շաբաթ գիշեր փեսա և հարս իրենց կնքահայրերու տուներուն մեջ կհինայվին»¹:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

Թատերական ուրույն մի պատկեր է փեսայի զգեստավորման ու սափրվելու տեսարանը, որտեղ կա թե երգ, պար, և թե կատակ ու ծիծաղ: Եթե հարսի հանդերձավորումը կատարվում է հուզիչ, դրամատիկ պայմաններում, կապված ծնողից բաժանվելու հոգեվիճակի հետ, հուզիչ են երգերը, լուրջ է շրջապատը, ապա փեսայի հանդերձավորման և սափրման հետ կապված արարողությունը ունի կատակերգական երանգ: Միջնուրտը մի պահ լրջանում է, փեսայի զգեստի օրհներթի պահին:

«Հուզիչ է մասնավորապես փեսային հալավօրհներբ,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- փեսան կկենա հագած չալվար ու վերնաչապիկը: Մնացյալ հագուստները ափսեի մը մեջ՝ դրված են սեղանի մը վրա: Քահանան հանդիսավորապես ոտքի կկանգնի շուրջառով և կօրհնե հալավը: ... Նախ կմոտենա փեսային հայրը, կհամբուրե քահանայի աջը, հետո արտասավալից աչքերով (ուրախություն արցունքներ) կմոտենա ու կը համբուրե իր փեսացու զավակին ճակատը: Սա ալ կծոփ և խոնարհաբար կհամբուրե իր հոր ձեռքը: Հետո հայրը կհագցնե անոր բաճկոնը, որուն գրպանը կզետեղե ժամացույցը: Նույն ձեռով կմոտենա մայրը և կկոճկե բաճկոնին կոճակները: Քույրը կզետեղե թաշկինակ մը անոր գրպանը: Ազապապաչին կկապե կարմիր շարը անոր վզեն և վերջապես կնքահայրն ալ կզեն Փեսը անոր գլխուն»¹:

Ինչ երգեր են երգել երզնկացիները փեսայի զգեստավորման պահին: Ահա մի քանի նմուշ.

*Օրհնա սալդըճ, օրհնե փեսան,
Օրհնե ամենքս ալ միաբան:
Երզնկայու Սավուզ տեսնե,
Օրհնե այս նոր թագավորը:
Ո՞ւր է ասոր հարն ու մարը,
Թող զան տեսնան բոյն ու բուար:
Ո՞ւր է ասոր քուրն, աղբարը,
Թող զան տեսնան եղբոր շնորհքը:
Հանեցին հիները հագուցին նորերը,
Այս թագավորին, այս նոր մանուկին:
Հագուցին մինթան, հագուցին մինթան,
Այս թագավորին, այս նոր մանուկին
Լուսավորիչ հայոց հայրը,
Օրհնե այս մեր թագավորը:*

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145-146:

Հարսանեկան բուն արարողությունը կատարվում է կիրակի օր: Սկսվում է փեսայի տանը: ԳՏոլ-գուռնան դռնե դուռ շրջելով՝ մեկ մեկ կանգ է առնում այն տների առաջ, որոնք հրավիրվում են հարսանիքի: Նվագում են հրավերի եղանակը, որ ծանոթ է բոլորին: Միաժամանակ՝ ամեն տան բաժանվում է մի մեղրամոմ, որը համապատասխանում է հրավիրատոմսի:

Գյուղերում առհասարակ հարսանեկան հանդեսներին մասնակցում են բոլորը, առանց ազգություն ու բարեկամություն խտրություն:

Երեկոյան կնքահայրն ու ազապները փեսին տանում են հոր տունը: Հարսն էլ կնքամոր ու ազապ աղջիկների ուղեկցությունամբ տարվում է իր հոր տունը:

Ուշագրավ է, շատ հանդիսավոր և հուզիչ՝ հարսի զգեստավորման վեհ արարողությունը, երբ հասակակից աղջիկներն իրենց ընկերուհուն հագցնում են հարսանեկան զգեստները, պատրաստում նրան ամուսնական սուրբ սեղանին:

Հոգեպարար ու քնարական մեղեդիներով, հավուր պատշաճի երգերով նորահարսին զարդարում են ինչպես մի եթերային էակ, հրեշտակ, փոխնիփոխ գովերգելով հարսնացուի բարեմասնությունները, լինեն դրանք արտաքին գեղեցկություն վերաբերող, թե բնավորություն:

Ահա Երզնկա-Կամախ գավառների հարսանիքներում հարսի զգեստավորման ընթացքում երգվող երգերից նմուշներ.

*եկանք հարս մը տանինք, ալով ու լալով,
Գլուխը կապեցինք սինբլիլի շալով,
Աչկերը սրբեցինք մենդիլին ալով:
Մի լար, անամ, մի լար, հարս կուգաս մեզի,
Աղվոր խնամտըվոր բերեր ինք քեզի:
Հագածդ ալ ըլլա, կապածդ դեղին,
Սրտիկդ տաք ըլլա մեր աղա տղին,
Ուտքդ ուղուր ըլլա մեր տուն ու տեղին...
Աղվոր, քեզ ո՞ր մարն է բերեր,
Ան թուխ աչեր մարն է բերեր:
Մարն է բերեր մեզի համար,
Մենք եկեր ենք քեզի համար,
Քեզ տի տանինք մեզի համար
Շալ ենք բերեր բոլիդ հարմար:
Հալավը բերեր ենք, թեկիկդ անցուր,
Հարսնառ եկեր ենք, մարիկդ լացցուր,
Աջահամբույրով կաթը հալացուր:*

Այս ամբողջ ծիսակատարութեան ժամանակ հարսը հուզված կանգնած է, տխուր, թախծուտ: Նա առաջին անգամ պիտի հեռանա հայրական տանից, որտեղ անցել են մանկութեան երջանիկ օրերը, հարազատ ու ջերմ մթնոլորտում: Հիմա պիտի գնա մի անծանոթ, խորհրդավոր աշխարհ, որի մասին ոչինչ չգիտի: Փոքր է, անփորձ, միամիտ: Ուզում է ամուսնանալ, բնութեան օրենքն է, այդպես են ցանկանում ծնողներն ու հարազատները, սակայն հեշտ չէ բաժանումը: Չի էլ կարող իր զգացումներն արտահայտել խոսքով կամ երգով: Նրա փոխարեն երգում են ընկերուհիները.

**Մինչև կարմունջ եթամ, ետևս նայեցեք,
կարմունջն անդին ասնիմ՝ հույսերնիդ կտրեցեք.
Իմ կերած կերակուրս աղքատաց տվեք,
Իմ կերած հացս դուք հալալ ըրեք...**

Մի ուրիշը երգում է.

**Մի լար, ազվոր աղջիկ, աչվիդ կավրի,
Քեզի պզտիկ կարգողին տունը ավրվի...**

Ավելի հուզիչ է դառնում տեսարանը, երբ աղջկան հայրական տնից դուրս են բերում: Լաց է լինում մայրը: Ամուսնացողի ընկերուհիները հարսի կողմից պատասխանում են.

**Մի լար մայրիկ, մի լար, ես նորեն պի գամ,
Տասնըհինգ օր ետքը՝ էրիկովս տի գամ:**

Փեսայի կողմի մարդիկ, սովորութեան համաձայն՝ բռնել են լաց եղող մորը, տարել նստեցրել են տան թոնիրի մոտ, «Թերևս անոր հանձնելով տան օջախի պահպանութեան հոգը»:

Ավելի տպավորիչ է եղել հարսի բաժանումը մորից: Պատահել է, որ նա փաթաթվել է մորը, բարձրաձայն լաց եղել, չի ցանկացել հեռանալ հայրական օջախից:

Գրամատիկ այս երևույթի վրա ուշադրություն են դարձրել հայկական հարսանիքների ներկա եղող օտարները և կասկած հայտնել, թե արդյո՞ք իրական ապրումներ են տեսնում իրենք, թե հարսը պարզապես խաղում է...

Անշուշտ իրական են եղել, մանավանդ երբ աղջիկը ակամա է մտել ամուսնական լուծի տակ, սրտովը չի եղել փեսացուն:

Բաժանման այս տեսարանից հետո հարսին ուղեկցող թափորը դուրս է եկել աղջկա տանից և կրոնական ու աշխարհիկ երգերով հասել է եկեղեցի, որտեղ կատարվել է պսակի արարողությունը: Այստեղ հարսին տրվել է վերջին խոսքը. քահանայի «Տէ՛ր ես որդի», հարցին պատասխանել է դրական և ընդմիջտ կապվել կյանքի նոր ընկերոջ հետ:

Պսակից հետո օրինավոր ամուսինները տարվել են փեսայի տունը: Ճանապարհի զույգ կողմերին, ծանոթ ու անծանոթ մարդիկ, մասնավորապես ազգականները, բարեկամները, ի պատիվ ամուսնացյալների՝ իրենց դռների առաջ սեղաններ են բաց արել, սովորաբար մրգեր, խմիչքներ, աղանդերներ՝ զարդարված մոմերով, հայտնելու համար իրենց ուրախությունը:

Վերջապես հարսանեկան թափորը կանգ է առել փեսայի տան դռանը: Ի վիճակի եղողները տան չեմքի վրա մորթել են մոմերով լուսավորված խոյ՝ հարսի ու փեսի ոտների առաջ, որպեսզի նրանց մուտքը այդ տուն բախտավոր լինի: Հետո փեսայի հայրն ու մայրը իրենց թևերով կազմել են կամար՝ դռան ներսի կողմը, որի տակից անցել են հարսն ու փեսան: Այս ամբողջ ժամանակամիջոցում հարսի դեմքը ծածկված է եղել:

Սկսվել է հարսանիքի եզրափակիչ մասը՝ երգ ու պարով: Աղջիկների խումբը երգել է.

*Թագվորի մեր դուրս արի,
Տես քեզ ինչ ենք բերեր,
Քեզ կարմիր վարդ ենք բերեր,
Քեզ մանուշակ ենք բերեր,
Քեզ տուն շինող ենք բերեր,
Քեզ օգնական ենք բերեր:*

Մոր կողմից՝

*Եկուր հարսս եկուր, մանտրտիկ եկուր,
Ուսիս փռեր եմ, վրայն եկուր
Կեսրայրդ է պարողը, բարով եկուր:*

Ճաշից հետո ավելի է տաքացել հարսանեկան ուրախությունը: Կատարվել են մենապարեր, երգեր: Նախ պարել են հարս ու փեսան, ապա՝ մասնակիցները: Նվազը բաղկացած է եղել ջութակից, ուտից,

սանթուրից և դափից: Նվագողները ընդհանրապես եղել են տեղացի հայեր, որոնք մասնակցել են նաև թուրքական հարսանիքների, խնջույքների, դրա համար էլ հատկապես օսմանյան սահմնադրու-թյան հռչակումից հետո իրենց ծրագրերում լայն տեղ են տվել նաև թուրքերեն երգերին, մեծ մասամբ հորինված իրենց կողմից, կամ այլ աշուղների:

Գյուղերում հիմնական նվագը եղել է դհուլ-զուռնան, մանավանդ եթե գյուղը եղել է զուտ հայկական:

Հարսանեկան ուրախությունից հետո կնքահայրը փեսին տարել է իր տունը, որտեղ մնացել է երեք օր, մինչև չորեքշաբթի երեկո, երբ դարձյալ կնքահոր ուղեկցությունը վերադարձել է հոր տունը, առա-գաստ մտել:

Հարսանեկան այս ծիսակատարությունները, արտաքին չդարչով մնալով հանդերձ հայ եկեղեցու օրենքներին հնազանդ, իրենց էու-թյամբ խորապես աշխարհիկ են եղել, ունեցել են ավելի շատ հեթա-նոսական դարերից եկող բնապաշտական տարրեր, քան հոգևոր, որին շատ քիչ ենք հանդիպում ամբողջ արարողություն ընթացքում, հանդիպում ենք միայն պսակի կարճ օրհներբի պահին: Անգամ քա-հանայի միջամտությունը, Մաշտոցից ընթերցվող հատվածը հեռու է անդրաշխարհիկ խոստումներ պարունակող աղոթք լինելուց և խա-րըսխված է աշխարհիկ կյանքի, մարդկային փոխհարաբերություն-ներում անհրաժեշտ խորհուրդների վրա:

Հարսանիքի հաջորդ երկուշաբթի օժիտի օրն է, որ բերվում է փեսայի տուն: «Գեղեցիկ փայտե կամ մետաղե սնտուկի մը մեջ զե-տեղված հարսանեկան օժիտը բեռնակրի մը շալակը կղրվեր, և հար-սին մոտավոր հարազատներուն (մայր, քույր, կնքամայր) ընկերակ-ցությամբ կտարվեր փեսային տունը»:

Օժիտը բաց անելու արարողությունը ընդհանրապես մասնակցել են կանայք ու աղջիկներ: Օժիտի մեջ լինում էին աղջկա կողմից պատ-րաստված ձեռագործները, անձեռնոցներ, զգեստներ, ծնողների կող-մից իրենց աղջկան նվեր տրված զարդեր, տնային առարկաներ:

Ամուսնությունից հաջորդ գատկին, ծաղկազարդի օրը, աղջիկը հա-տուկ մարդկանց ուղեկցությամբ վերադառնում էր մոր տունը: Դա լինում էր նրա առաջին այցը՝ տանից հեռանալուց հետո: Նա ընկնում էր հայրական միջավայրը, որտեղ ամեն ինչ հարազատ է, սիրելի, անգամ տան իրերը, ընտանի կենդանիները, սենյակները, թոնրատու-նը, ամեն, ամեն ինչ: Եվ՝ ամենից հարազատը՝ մայրը, որի հետ ամուս-նությունից հետո առաջին անգամ պիտի զրուցի սրտաբաց, պատմի

բաներ, որոնք չի կարող պատմել ուրիշի: Ուրվագծելու է այն աշխարհը, որի մեջ ապրում է: Անկախ այն բանից, թե ինչ հրապուրիչ կողմեր ունի, որքան է սիրում երիտասարդ ամուսնուն և որքան է սիրվում նրա կողմից, աղջիկը հոգով կապված է մոր հետ, չի ուզում, որ այցելությունը շուտ վերջանա, շուտ վերադառնա իր նոր տունը, որտեղ բացի մեկից՝ մյուսները օտար են, այն չեն: Ձգիտի նրանց հոգեկան աշխարհը, նրանք էլ իրենք չգիտեն՝ ոչ կեսուրը, ոչ կեսրայրը, առավել ևս տալերը: Նոր միջավայրի շատ մարդկանց հետ նա խոսելու իրավունք էլ չունի: Համր հարս է:

Այդ նույն առիթով փեսան էլ այցելում է աներանց տունը, շնորհավորելու զատիկը: Ձորանչը փեսայի գրպանն է դնում մետաքսե թաշկինակ և օղակաձև մի տեսակ գաթա, որ կոչվել է կառն:

Հարսանիքը եթե մեծահարուստների համար փառքի ցուցադրություն առիթ էր, ապա չքավորների, աղքատ գյուղացիների համար ծանր բեռ էր, հաճախ պարտքերի դուռ բաց անող բեռ: Երբեմն եթե կողմերից մեկնումեկը հարուստ էր, մյուսը՝ չքավոր, վերջինս ակամա պիտի կատարեր նվազագույն ծիսակատարությունը, ամոթով չմնալու համար դուռ դրացիների, առաջին հերթին՝ իր խնամիների մոտ:

3. ՀԱՐՍԸ

Հայ նահապետական ընտանիքում հարսը ապրել է կիսաբանտարկված վիճակում, գուրկ՝ իրավական շատ կողմերից: Նոր միջավայրում նրա միակ հարազատը եղել է ամուսինը: Այն էլ կողմերից մեկնումեկը եթե ունեցել է նախաամուսնական թեկուզ լուռ սեր, հեռակա զգացում մի ուրիշի նկատմամբ այդ պլատոնական սերը տարիներ շարունակ մաշել է ենթակային, որոշ սառնություն մտցրել ամուսնական փոխհարաբերություններում, որքան էլ որ նրանք հավատարիմ են մնացել միմյանց:

Բայց եթե նույնիսկ զույգերը եղել են երջանիկ, դարձյալ նորահարսը իրեն զգացել է բանտարկված վիճակում, այն պարզ պատճառով, որ շրջապատի մարդկանց մեծ մասի հետ իրավունք չի ունեցել խոսելու որպես նորահարս:

Երգնկացիների մոտ խստությունը պահպանվել է հարսնությունից սովորությունը, մանավանդ գյուղերում: Քաղաքում մասամբ թուլացել է 19-րդ դարի վերջերից, երբ պարզապես սեղմվել է այն մարդկանց շրջանակը, որոնց հետ հարսը պարտավոր էր չխոսել՝ առ ի հարգանս: Բայց մնացել էին՝ առաջին հերթին կեսուր-կեսրայրը, մա-

նավանդ վերջինս, տեգրերը, ընտանիքի անդամներից, առհասարակ թաղի մարդկանցից տարեցները:

Հարգանքի տուրք համարվող այս սովորությունը հարսին պատճառել է վիշտ, հուզում, անգամ առիթ տվել ողբերգական դեպքերի:

Հայրս՝ Թարգի Սաչիկը, գրի է առել նահապետական այդ սովորությունից տխուր հետևանքները ցույց տվող ցնցող մի դեպք, որ պատահել է Երզնկայի հայկական գյուղերից մեկում, 1890-ական թվականներին և երկար տարիներ պատմվել է քաղաքում:

Ամուսնանում է մի նորահարսի եղբայրը: Ծնողները խնդրում են կեսրայրից ու կեսրոջից, որ թույլ տրվի բրոջը մասնակցելու եղբոր հարսանիքին: Համաձայնվում են խնամինները: Հարսին վեց ամսական երեխայի հետ ձիով տանում են եղբոր հարսանիքին: Մի քանի օրից կեսրայրը գնում է նրան ետ բերելու: Զիու վրա նստում է հարսը՝ երեխան գրկին, իսկ կեսրայրը ոտով է գնում, ձիու սանձը բռնած: Երբ անցնում են խիտ անտառից, հանկարծ երեխայի պարուրը անցնում է ծառի ճյուղին, խլվում մոր գրկից: Մայրը բնազդորեն ճչում է, բայց կեսրայրը չի լսում: Ամաչում է ավելի բարձր ձայն հանել, իսկ խոսել՝ իրավունք չունի... չրջապատում էլ չկա փոքրահասակ երեխա, որպեսզի նրա միջոցով հայտնի պատահածը:

Երեխայի կորուստի ահավոր մրմուռը սրտում հասնում է գյուղ: Կեսրայրը նոր միայն նկատում է, որ երեխան մոր գրկում չէ: Հարցնում է, իսկ հարսը լաց է լինում. դեռ իրավունք չունի խոսելու: Կեսուրն է գալիս, հարցնում, վերջապես մի փոքրիկ երեխայի միջոցով հայտնում է պատահածը: Կեսրայրը նստում է ձի, սուրում դեպքի վայրը, սակայն տեսնում է, որ գայլերը հոշոտում են երեխային...

Հարսի համար նվազ ծանր չի եղել կեսրոջ տևական ազդեցությունը:

Հարս ու կեսրոջ փոխհարաբերությունների հարցը զբաղեցրել է շատ ուսումնասիրողների, գրվել են գրքեր: Ավելորդ ենք համարում մտնել մանրամասնությունների մեջ: Ասենք միայն, որ այդ փոխհարաբերությունից վնասը հարսը ավելի է կրել առաջին հերթին վերոհիշյալ իրավական սահմանափակման, խոսելու, իր իրավունքները պաշտպանելու, արդարանալու իրավունքից զուրկ լինելու պատճառով:

Երզնկայում տարածված մտայնություն է եղել այն, որ կեսուրները ավելի են պաշտպանել իրենց հարսների պատիվը, քան մայրերը: Այդ մասին անգամ ստեղծվել են պատմություններ: Դա էլ իրավունք է տվել ողբիներին հավատ ընծայել իրենց մայրերին, վստահ, որ

նրանք առաջին հերթին չահագրգռված են ընտանեկան պատիվը բարձր պահելու ձրգտումով:

Հարսի վիճակի մեջ նկատելի փոփոխություն է մտել, երբ նա մայր է դարձել: Ամուսնությունն առաջին ամիսներից չըջապատի ուշադրությունը Հարսի վրա է բեկեովում, ուզում են իմանալ, թե հղիության նշաններ կա՞ն: Գերդաստանի հետագա պահպանման հարցը հուզել է հայ ժողովրդին բոլոր դարերում, անգամ տնտեսական ու քաղաքական դժվարությունների չըջանում: Ջրեր կինը միշտ էլ կորցրել է համակրանքն ու սերը ընտանիքում: Միջամտել են մարդիկ, քահանաները, ժողովրդական հեքիմները, խորհուրդներ տվել, բույսեր օգտագործել, աղոթել, սերունդ խնդրել Աստծուց, ավելի հաճախ դիմել են վանքերին: Եղել են դեպքեր, երբ կանայք ուշ են հասունացել և ծննդաբերությունն էլ ուշ է սկսվել:

Հղիության հենց առաջին ամիսներից Երզնկայում հարսներն արժանացել են բացառիկ գուրգուրանքի թե՛ ամուսնու և թե՛ կեսըող ու կեսրայրի կողմից: Ծանր աշխատանքներ չեն տվել նրանց, հետևել են սննդին, պատրաստություններ տեսել ապագա ժառանգի համար, ապահովել բարուրի շորերի հարցը, պատվիրել փայտյա օրորոց, վրան կախել կապույտ ուլունքներ, որպեսզի չարքերն աչքով չտան նորածինին:

Ծննդաբերությունը բացառապես կատարվել է տատմայրերի միջոցով թե՛ Երզնկա քաղաքում և թե՛ գյուղերում: Տատմայրերի պաշտոնն է եղել ոչ միայն երեխան ընդունելը, այլև մոր նախնական խնամքը՝ ծննդաբերության առաջին ամիսներին:

Եվ ահա երզնկացի հարսին տեսնում ենք օրորոցի մոտ: Ընդամենը մեկ երկու տարի առաջ անհոգ թռչկոտող, ճովոզող աղջնակը հիմա մայր է: Օրորոցը յուրահատուկ թարմության շունչ է բերում ընտանիքին: Տան ամենամոռայլ անդամներն անգամ, ի տես օրորոցում պառկած մանկիկին, փոխվում են հոգեպես, կարող ենք ասել բնավորությամբ: Ժպիտը ճառագայթում է բոլորի դեմքին: Օրորոցի մոտով ամեն անցնող մի ակնարկ է գցում չըջապատի եռուզեռին անտեղյակ մանկան վրա, որն աստիճանաբար սկսում է ինչ որ բան հասկանալ, հասկացնել, ձայներ հանել:

Ամենամեծ հեղաշըջումը կատարվում է հարսի հոգեկան աշխարհում: Նա հիմա մայր է, տանը ունի երկու հենարան, մեկը՝ ամուսինը, որ այժմ շատ ավելի հոգատար ու գուրգուրող է իր նկատմամբ, մյուսը՝ նորածինը, որն օրեցօր բացվում է ծաղկի նման, կենդանացնում իրեն: Հիմա չխոս հարսը պահեր է գտնում խոսելու նորածինի հետ, օրորներ ասելու նրան, հաղորդակից դարձնելու իր վշտերին ու

ապրումներին, ինչ փույթ թե մանկիկը չի հասկանում, չի պատասխանում իր հարցերին: Նրան թվում է թե նա և՛ հասկանում է և՛ պատասխանում: Մայր ու որդու զգացումները միայն բառերով չեն արտահայտվում, կա հոգեկան հաղորդակցություն կապը: Ահա նա ժպտում է, թաթիկներով խաղում մոր խոպոպների հետ, ձայներ հանում, որոնք այնքան բազմիմաստ են, այնքան հարուստ հույզերով:

Գերբնական հաղորդակցություն ներչնչանքներ են օրորոցային այն սքանչելի երգերը, որ երգել են նորահարս մայրերն՝ իրենց երեխաներին քնեցնելու համար: Դրանց մեծ մասը ստեղծվել են իսկապես օրորոցի մոտ, ոչ մի երգահան չի կարող այնքան հույզ ու բազմերանգ զեղումներ հաղորդել օրորոցային երգերին, որքան մայրը: Նույնիսկ երգահանների կողմից մշակված նման երգերի ատաղձը, հոգեպարար շաղախը նախ մայրերն են հորինել:

Օրորոցային երգերի մեջ հազվադեպ ենք հանդիպում ուրախ տրամադրություն, դրանք մեծ մասամբ թախծոտ են, վշտալի: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Օրորոցային երգը ամենից առաջ արտահայտում է մենակության խոր զգացումը, իսկ հարսը մենակ է աշխարհում, քանի որ նա ամուսնուն անգամ գիշերներն է միայն տեսնում, իսկ քանի քանի վարդ աղջիկներ՝ օրորոցի մոտ նստելուց, հազիվ երջանկության ճառագայթը թոնրատան առաստաղից ներս ընկած՝ ակամա մնացել են մենակ, երբ ամուսինը մեկնել է պանդրխտության՝ փող վաստակելու: Պանդխտությունը հաճախ տևել է տարիներ, երբեմն եղել է ընդմիջտ բաժանման առիթ, երբ ամուսինը Կ. Պոլսում զոհ է գնացել որևէ հիվանդության կամ ամուսնացել է մի ուրիշի հետ, մոռանալով օրորոցի մոտ մորմոքվող, հոգեպես ու մարմնապես մաշվող նորահարսին:

Ու հիմա հարսի շրթներում օրորոցային երգին փոխարինել է պանդրխտության թախծոտ երգը.

Տարին տասներկու ամիս,
Դուն ծովուն քովը կկենաս,
Մովը մահանա կրնես,
Ինձ քենե հասրաթ կու պահես:
Թւերս կարմունջ կապեմ
Մովու վրայեն անցնիս դաս:
Մենտիլդ աղտոտ է,
Ղրկե լվանամ,
Դենեմ սև աչերուս,
Պառկիմ քնանամ:

Ու արցունքներ, արցունքներ օրորոցի փայտի վրա, լվացվող շո-
րերի վրա, կերակրամանների վրա, արցունքներ՝ հայր աղերսող ման-
կան կողմից, ամուսին աղերսող հարսի կողմից, որդուն փնտրող մոր
կողմից:

Ու այս բոլորի մեջ հարսի միակ սիտփանքը երեխան է, լինի նա
օրորոցում, թե արդեն օրորոցից դուրս:

Ինչպիսի՞ օրորոցային երգեր են երգվել Երզնկայի գավառում ու
գյուղերում: Ոչ ոք ժամանակին չի հավաքել դրանք, իսկ այժմ արդեն
ուշ է, չկա ո՛չ Երզնկան, ո՛չ հին երզնկացիներ:

Անշուշտ հենց Երզնկայի գավառում ստեղծված պիտի լինեին
օրորոցային երգեր, բայց երգվել են նաև այլ վայրերում տարածված-
ները: Գեթ մեր գերդաստանում 150 տարուց ի վեր երգվել է «Անուշ
քնիկ աչերն առեր» տողով սկսվող օրորոցային սքանչելի երգը, որի
եղանակն էլ այնքան ներդաշնակ է բառերին: Գրված պիտի լինի
1830-ական թվականներին, տպագրված է 1852-ին՝ «Բուրաստան»
հանդեսում, 1868 թվականին՝ Մ. Միանսարյանի «Քնար հայկակա-
նում», այնուհետև արդեն տասնյակ երգարաններում: Հեղինակն է
Հովսեփ Մալեղյանը, երաժշտութունն էլ հորինել է Արիստակես
Հիսարյանը:

Նկատի ունենալով երգի հնութունը, Երզնկայի գավառում ու
Դերձանում լայնորեն տարածված լինելու փաստը, բերում եմ այստեղ
աննշան կրճատումով.

*Անուշ քնիկ աչերն առեր,
Անուշ հովերն ալ տարուբեր,
Իմ տատրակիս քունն է եկեր
Անուշ երգով ըսեմ օրոր:
Ես քուն չունիմ, անգութ մայրիկ,
Հերիք աչերս կապես, հերիք,
Մեկ պահիկեն կընեմ պաճիկ
Զիս արձակե, մըսեր օրոր:
Մինչև չիլան մատաղ մանկտիք,
Միժ չեն ի տար անոնց, Գառնիկ,
Դուն չլացած, իմ մեկ հատիկ,
Ես ծիծ կուտամ, կըսեմ օրոր:
Ողճուկ սրտով ձայն եմ ձգեր,
Կը ճրվճրվամ, դուն չես լըսեր,
Անուշ ձայնիդ ես զմայլեր,*

Ես կուլամ, դուն չես լրսեր:
Արցունքներդ մարգարտի պես
Երեսդ է վար ի՞նչ կը թափես.
Մի լար ձագուկ, մի լար, մեղք ես
Ով կուզես ան ըսե օրոր:
Գիրկդ ինձի Հանգստարան,
Ծիծերդ բերնիս անուշ ծորան,
Իրիկվան դեմ պառկիմ օրրան,
Աչքս գոցե, ըսե օրոր:
Քնացնեմ իմ աղավնիս
Մեծացնեմ սիրով որդիս
Կարմիր վարդի նման բացվիս,
Շուքդ նստիմ, ըսեմ օրոր¹:

¹ Մ. Մ. Միանսարյանց, Քնար Հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 120-122: